

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

Център по хуманитарни науки

Новата идея
в образованието!

СЪВРЕМЕННА ХУМАНЦАРИСТИКА

бр.01/ 2022

Сп. „Съвременна хуманитаристика“ е научно списание за обсъждане и дискусии по важни за хуманитаристиката теми. То отразява научните търсения, идеи и постижения както на преподавателите от Бургаския свободен университет, така и на колеги хуманитаристи от България и чужбина; съобщава за научните прояви в Центъра по хуманитарни науки; служи за откриване и развитие на бъдещи научни таланти.

Основният принцип на списанието е да създава пространства за диалог между различни научни общности, национални традиции и изследователски направления, като ориентира работата си към търсене на научни истини и дава приоритет на академичната оригиналност.

Списанието е предназначено за научни работници, университетски преподаватели, студенти от хуманитарни специалности, журналисти, PR специалисти, филолози, социални работници, педагози. Първият брой излиза през 2010 г.

The articles from Contemporary Humanistic Journal are listed through EBSCOhost Research Databases

Central and Eastern European Online Library

The articles in Contemporary Humanistic Journal are full text indexed by the Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Адрес на списанието:

ул. „Сан Стефано“ № 62
8001 гр. Бургас
„СЪВРЕМЕННА ХУМАНИТАРИСТИКА“
www.bfu.bg
humanitar@bfu.bg

Contacts:

62, San Stefano St
8001 Burgas
CONTEMPORARY HUMANITARISTICS
www.bfu.bg
humanitar@bfu.bg

Техн. подготовка и печат:

Издателство „ЕКС-ПРЕС“ Габрово
Формат: 70/100/16
Печатни коли: 8,25

Technical preparation and print:

„EX-PRESS“ Publishing House
Size: 70/100/16
Printed Quires: 8,25

ISSN 1313-9924

БРОЙ 1/2022 (18)
ГОДИНА XIII

NUMBER 1/2022, VOLUME 18
YEAR XIII

Главен редактор:

проф. д.п.н. Г. Христонова
Бургаски свободен университет

Зам.-главни редактори:

проф. д.ф.н. К. Лукова
проф. д-р Й. Балтаджиева
Бургаски свободен университет

Редакционен съвет:

проф. д.п.н. Г. Христонова
Бургаски свободен университет

проф. д.ф.н. К. Лукова
Бургаски свободен университет

проф. д-р М. Алексиева
Бургаски свободен университет

доц. д-р Д. Попова
Бургаски свободен университет

доц. д-р Т. Коцева
Бургаски свободен университет

проф. д-р Й. Балтаджиева
Бургаски свободен университет

доц. д-р Катрин Дженсън Уайт
Университет на Оклахома (САЩ)

проф. д-р Бирсен Тютюниш
*Тракийски университет, гр. Одрин
(Турция)*

доц. д-р Вилдан Онур
*Тракийски университет, гр. Одрин
(Турция)*

проф. д.п.н. Айгерим Мынбаева
*Казахски национален университет
„Ал-Фараби“, гр. Алмати,
Република Казахстан*

Коректор:

доц. д-р В. Ватева
Бургаски свободен университет

Editor in Chief:

Prof. D.Sc. G. Hristozova
Burgas Free University (Bulgaria)

Deputy editors:

Prof. D.Sc. K. Lukova
Prof. Dr. Y. Baltadjieva
Burgas Free University (Bulgaria)

Editorial board:

Prof. D.Sc. G. Hristozova
Burgas Free University (Bulgaria)

Prof. D.Sc. K. Lukova
Burgas Free University (Bulgaria)

Prof. Dr. M. Aleksieva
Burgas Free University (Bulgaria)

Assoc. Prof. Dr. D. Popova
Burgas Free University (Bulgaria)

Assoc. Prof. Dr. T. Kotseva
Burgas Free University (Bulgaria)

Prof. Dr. Y. Baltadjieva
Burgas Free University (Bulgaria)

Assoc. Prof. Dr. Kathryn Jenson White
The University of Oklahoma (USA)

Prof. Dr. Birsen Tütüniş
*Trakya University, Edirne
(Republic of Turkey)*

Assoc. Prof. Dr. Vildan Onur
*Trakya University, Edirne
(Republic of Turkey)*

Prof. D.Sc. Mynbayeva Aigerim
*Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty,
Republic of Kazakhstan*

Proofreader:

Assoc. Prof. Dr. V. Vateva
Burgas Free University (Bulgaria)

ПЕДАГОГИКА

Педагогически аспекти на феномена “дигитално детство”
и дигиталната социализация на децата от поколението “Алфа” 6
гл. ас. д-р Златина Димитрова

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна
педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители
(анализ на анкета със студенти) 28
гл. ас. д-р Христина Гергова

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна
педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители
(анализ на анкета с директори на образователни институции) 40
гл. ас. д-р Христина Гергова

Как учителите интерпретират образността на музикалния език
в клавирния сборник на Парашкев Хаджиев „Бабина приказка“ 56
доц. д-р Смилена Смилкова

Съвременни технологични средства в обучението по музика..... 65
гл. ас. д-р Венцислав Петров

ПСИХОЛОГИЯ

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод –
как поддържаме диалога с родителите?..... 73
доц. д-р Диана Циркова

Мъдростта на любовната болка..... 103
доц. д-р Румен Бостанджиев

Оценка на взаимодействието между родители и деца
на възраст от 10 до 36 месеца 112
ас. Камелия Станева

КОНКУРС ЗА СЕ

Учителят – истинският будител 125
София Тодорова

БИОГРАФИЧНИ СПРАВКИ ЗА АВТОРИТЕ..... 129

PEDAGOGY

Pedagogical aspects of the „digital childhood” phenomenon and the digital socialization of children from the „Alpha” generation 6
Assist. Prof. Zlatina Dimitrova, PhD

Difficulties and perspectives in the process of forming modern pedagogical competence in future children's/primary teachers (analysis of student survey)..... 28
Senior Assist. Prof. Hristina V. Gergova PhD

Difficulties and perspectives in the process of forming modern pedagogical competence in future children's/primary teachers (analysis of a survey of directors of educational institutions) 40
Senior Assist. Prof. Hristina V. Gergova PhD

How teachers interpret the imagery of musical language in Parashkev Hadjiev's piano book „A grandmother's tale” 56
Assoc. Prof. Smilena Smilkova, PhD

Modern technological tools in music education 65
Principal Asst. Dr. Ventsislav Petrov

PSYCHOLOGY

„Crazy moments”, adolescent crisis or the beginning of a psychotic episode – How do we maintain the dialogue with the parents? 73
Assoc. Prof. Diana Tsirkova, PhD

The wisdom of love pain..... 103
Assoc. Prof. Roumen Bostandjiev, PhD

Assessment of a parent-child interaction aged 10 to 36 months 112
Assist. Kamelya Staneva

ESSAY COMPETITION

The teacher- the true enlightene..... 125
Sophia Todorova

BIOGRAPHICAL NOTES OF THE AUTHORS..... 129

ПЕДАГОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ФЕНОМЕНА „ДИГИТАЛНО ДЕТСТВО” И ДИГИТАЛНАТА СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ДЕЦАТА ОТ ПОКОЛЕНИЕТО „АЛФА”

гл. ас. д-р Златина Димитрова
Бургаски свободен университет

PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE „DIGITAL CHILDHOOD” PHENOMENON AND THE DIGITAL SOCIALIZATION OF CHILDREN FROM THE „ALPHA” GENERATION

Dr. Zlatina Dimitrova, Assist. Prof.
Burgas Free University

*„Технологиите са инструмент, с който можем да помогнем
на децата да научат как да направят света по-добро място.”
Марк Пренски*

Резюме. Студията е посветена на феномена „дигитално детство” и на особеностите в дигиталната социализация на децата от поколението „Алфа”. Представени са обобщени резултати от проведено изследване сред родители на деца на възраст от 1 до 11 години. Въз основа на получените данни се прави изводът, че българските деца в най-ранна възраст се потапят в необятния свят на технологиите и още в предучилищния период се превръщат в техни активни ползватели. Лесното усвояване, бързият достъп до неограничени ресурси и многофункционалност превръщат дигиталните устройства в любима, дори единствена играчка за по-голяма част от подрастващите. Това поставя въпроса: готови ли са възрастните (родители, детски и начални учители) за това проникване на дигиталните средства и интернет в живота на детето?

Ключови думи: *дигитално детство, дигитална социализация, дигитално поколение, дигитални родители, предучилищна възраст, технологии, „Алфа”*

Abstract. The study is dedicated to the phenomenon of „digital childhood” and the peculiarities of the digital socialization of the children of the „Alpha” generation. Summary results of a study conducted among parents of children aged 1 to 11 years are presented. Based on the data obtained, it is concluded that Bulgarian children are immersed in the vast world of technology at an early age and already in the preschool period they become active users. Ease of learning, quick access to unlimited resources and multi-functionality makes digital devices a favorite, even the only toy for a large part of adolescents. This also raises the question: are the adults (parents, kindergarten and elementary school teachers) ready for this penetration of digital media and the Internet into the child's life?

Key words: *digital childhood, digital socialization, digital generation, digital parents, preschool age, „Alpha”*

Въведение

През последните десетилетия в света се появиха и процъфтяват редица нови технологии, които до голяма степен определят траекторията на развитие на няколко поколения. Според психологическите изследвания с всяка следваща година когнитивният и емоционален разрив между подрастващите и възрастните се увеличава. Сред причините за това разделение е и дигитализацията във всички аспекти на обществения живот, включително и в социалното пространство. Тя оказва огромно влияние върху личностното развитие, най-вече в емоционален, психофизически и умствен план.

Ето защо въздействието на дигиталната среда върху обществото и в частност върху всеки отделен човек се превръща в актуален научен проблем. Още повече, че от най-ранна възраст децата започват да използват електронни информационни устройства, които стават неразделна част от техния живот. Редица изследвания показват, че дори децата в предучилищна възраст прекарват пред екрана средно от 1 до 3 часа, а заедно с фоновото гледане на телевизия „екранното време” достига между 3 и 5 часа на ден (Przybylski, Weinstein, 2017; Rideout, 2017). Това ни позволява да говорим за появата на нов културен и психологически феномен, наречен „дигитално детство”.

Дигиталните устройства променят формите на взаимодействие с външния свят, допълват живота на детето, създават нова ситуация на развитие и се превръщат в пълноправен агент на социализация. Превзели всички обществени сфери, технологиите създават както нови възможности, така и нови рискове, но е факт, че децата живеят и учат в дигитална среда. Те дори не могат да си представят живота извън нея, тъй като никога не са живели в свят без дигитализация, за разлика от по-старото поколение. Това показва, че съвременните деца формират общност с особено разбиране и възприемане на света, която се отличава с нов тип мислене, подход към различни дейности, забавления и начини за комуникация.

Социализирането на детето в дигитална среда, което започва още в предучилищна възраст, е изключително важна тема за педагогическата наука и има пряка връзка с емоционално-личностното развитие на подрастващите. Играта, с която се поставя началото на активната социализация, в съвременното дигитално общество търпи големи промени, а това неминуемо се отразява на по-нататъшното социално и личностно развитие на индивида (Ларионова, Горбунова, 2020: 466). Освен това предучилищната възраст е най-чувствителна за емоционалното развитие на детето. През този период се полагат основите на морално-етични правила, социални норми, език и начин на общуване, модели на поведение, ценности и нагласи. В допълнение, изследването на потенциалните ефекти на дигиталните устройства върху развитието на децата стана особено актуално в светлината на епидемията от COVID-19, когато дори в детските градини беше въведено обучение от разстояние в електронна среда.

Изучаването на проблемите на дигиталната социализация на подрастващите е сред актуалните задачи на психологията, педагогиката, социологията по няколко причини: 1) заради слабата теоретична обосновка на понятието; 2) заради липсата на психолого-педагогически модел на този процес; 3) заради недостатъчния брой на широкомащабни и продължителни експериментални изследвания на дигиталното поколение, излизайки извън границите на „добро или лошо“; 4) заради липсата на методология за изследване на дигиталната социализация; 5) няма значително количество изследвания на дигиталните активности на децата в предучилищна възраст.

Дизайн на изследването

Основна цел на педагогическото изследване е да представи някои аспекти на феномена “дигитално детство” и да проследи особеностите в дигиталната адаптация на децата от поколението „Алфа” според оценката на техните родители, които се явяват основни агенти за социализация на подрастващите. Студията разкрива интересни детайли, свързани със спецификата на родителското влияние върху дигиталното развитие на децата, което е сравнително нова величина в партньорството родител-дете и в семейните и обществени възпитателно-образователни взаимодействия.

Методологията на изследването се основава на теоретичния анализ на научна литература, посветена на дигиталното детство, особеностите на различните дигитални поколения и дигиталните компетентности в образованието. Основен метод на емпиричното изследване е анонимното и доброволно анкетиране, реализирано през август 2022 г. с помощта на облачното приложение Google Forms. Проучването обхваща 187 респонденти от цялата страна, които са родители на деца от 1 до 11-годишна възраст. То си поставя няколко задачи, а именно: установяване на нивото на дигитална компетентност на родителите (въз основа на тяхната самооценка); установяване на позицията на родителите по отношение на консумацията на дигитално съдържание и използването на дигитално-медийни средства от техните деца; идентифициране на нивото на дигитална компетентност на подрастващите според версията на тези агенти за социализация.

От дигитално детство към дигитално поколение

В своята книга „Новата цифрова епоха” („The New Digital Age”) двамата футуристи Ерик Шмид и Джаред Коен¹ наричат онези два милиарда души, които имат достъп до глобалната мрежа “членове на мрежовия клуб”. Техният потенциал на влияние върху икономиката и политиката, в социалната сфера и образованието е несравнимо по-голям в сравнение с онези пет мили-

---

¹ Ерик Шмид е бивш председател на Съвета на директорите на гиганта „Google”, а Джаред Коен – основател и ръководител на „Google Ideas”.

арда, които нямат възможност незабавно да се присъединят към мрежовата общност (Schmidt, Cohen, 2014).

Шмид и Коен прогнозираят, че до 2025 г. по-голяма част от населението на света ще бъде свързано с интернет. Преминаването онлайн ще стане още по-бързо, по-евтино и по-функционално, а всеки ще има достъп до дигитални инструменти. Тази „глобална свързаност” ще предизвика установените йерархични структури, принуждавайки съществуващите институции и организации да се адаптират към новата реалност (пак там). Тези промени ще се отразят съществено и върху образованието, което е натоварено с отговорността да формира личности с адекватни на дигиталната ера знания, умения и компетентности.

Темпът на дигитализация обаче бързо изпреварва дигиталните умения и компетентности на по-голяма част от българите. По данни на Националния статистически институт за 2021 г. 83,5% от населението в България използва интернет, а при домакинствата с деца процентът на достъп до глобалната мрежа е 96,7. За сравнение през 2017 г. 67,3% от домакинствата са използвали интернет.²

От друга страна информационните и комуникационни технологии постоянно се променят, а благодарение на научно-техническия прогрес стават все по-достъпни за децата. Днес производителите насочват своите усилия към разработването на прости, интуитивно разбираеми интерфейси, усвояването на които не изисква специално обучение. В сравнение с предишното поколение компютри, със съвременните смартфони и планшети подрастващите могат да се справят и без помощ от възрастен.

Променят се не само технологиите, но и хората. Днес родители стават представители на дигиталното поколение, които постоянно използват ИКТ в ежедневието си. „Дигиталните родители” сами приобщават децата си към интернет, като им правят профили в социалните мрежи. Достатъчно е да надникнем там, за да видим, че много млади семейства редовно публикуват снимки на своите деца. Това показва, че има какво да се желае по отношение на тяхната дигитална грамотност. Ето защо въпросът за повишаване на дигиталната компетентност на населението става все по-актуален.

Това важи особено за децата и учениците, които са най-интензивните потребители на интернет. По отношение на способността за безопасна работа в глобалната мрежа и отговорност за предприетите действия, „дигиталната пропаст” между подрастващи и възрастни, трябва да се признае, е доста голяма. Съществува несъответствие между „представата на младите хора за техните дигитални умения и способността да се ориентират в този сложен мрежов пейзаж по безопасен и смислен начин” (Connolly, McGuinness, 2018: 77).

Дигиталното разделение е пропастта между тези, които са дигитално грамотни, и тези, които не са, тези, които имат достъп до дигитална среда, и те-

---

² Национален статистически институт – <https://www.nsi.bg>.

зи, които нямат. Последствията от такъв пропуск за електронната безопасност на децата са изследвани от редица чуждестранни учени. „Липсата или ограниченият достъп до дигитална среда води до липса на умения за електронна сигурност и намаляване на компютърната грамотност. В резултат на това тези деца са изложени на по-висок риск от кибертормоз, отколкото техните връстници с достъп до дигитална среда и с по-добри умения за електронна сигурност” (Zilka, 2019: 20). Този пример можем да разглеждаме като една от положителните страни на феномена „дигитално детство”.

В едно бързо развиващо се информационно общество подобни промени в детството могат до голяма степен да се определят от интензивността на използването на дигиталните технологии. С всяка следваща година ставаме свидетели как ИКТ не само допълват и разширяват пространствата за дейност на детето, но засягат и цялата му структура както офлайн, така и онлайн. Това означава, че технологиите днес са най-важният агент на социализация, който започва да се конкурира със семейството и училището. Четиригодишно дете пише имейл до Дядо Коледа, защото вече знае как да въвежда думи на компютър, но все още не може да пише с химикал. Това е само един от стотиците примери за спецификата на новата социална ситуация на развитие в дигиталната ера. С навлизането и разпространението на интернет светът никога няма да бъде същият, затова днес говорим за дигиталното детство като развиващ се културен и психологически феномен.

Понятието „дигитално поколение” се разглежда в трудовете на много водещи изследователи. Един от тях е американският изследовател Марк Пренски, който разделя хората на планетата на две категории – дигитални имигранти (*digital immigrants*) и дигитални местни (*digital natives*) (Prensky, 2001).

Дигиталните имигранти са по-старото поколение, тези, които се чувстват неудобно и понякога дори несигурни в дигиталния свят. Те не могат да извършат най-простото действие за *digital natives*, като четене на имейл от компютърен екран или извършване на корекции в електронен документ. Предпочитат да учат бавно, стъпка по стъпка, индивидуално и сериозно, да овладяват специални знания, за да постигнат резултати.

Докато дигиталните местни са тези, които са израснали в света на компютрите, мобилните телефони, видеокамерите и видеоигрите. Те всеки ден търсят информация в интернет, изпращат имейли, предпочитат да общуват предимно в социалните мрежи. За разлика от *digital immigrants*, получават информация бързо, работят по-добре с графики, отколкото с текст, а хипертекстът им е значително по-познат от обикновения текстов формат. Търсят решение на много задачи едновременно, нуждаят се от често насърчаване, предпочитат „забавните игри” пред сериозната работа, справят се по-добре със съвместни проекти, отколкото с индивидуални задачи.

Според този модел се оказва, че възрастните от най-близкото детско обкръжение (родители и учители) и съвременните подрастващи са хора от раз-

лични епохи, които говорят на различни езици. В същото време възрастните смятат, че децата и учениците не са по-различни от тях и трябва да бъдат възпитавани и обучавани по същия начин, по който са били обучавани те самите, което напълно не отговаря на истината. Какво трябва да направят дигиталните имигранти? Те трябва да признаят, че не знаят нищо за дигиталния свят и да придобият нови умения, за да се интегрират в новата реалност на живота, включително с помощта на своите потомци.

През 2009 г. М. Пренски публикува статията „H. Sapiens Digital: From Digital Immigrants and Digital Natives to Digital Wisdom” (Prensky, 2009). В нея той застъпва концепцията, че колкото по-дълго живеем в дигиталната ера, толкова по-малко уместно става разделението на дигитални местни и дигитални имигранти. За да създадем ново, по-добро бъдеще, трябва да разбираме и мислим с нови термини, като например „digital wisdom” (дигитална мъдрост). Думата „мъдрост” в този израз може да се тълкува по два начина. От една страна е мъдрост като знание, което можем да получим с помощта на технологиите, а от друга – мъдрост като набор от умения, които са важни и необходими за компетентното използване на придобитите знания. Всеки ден работим с огромен обем от информация, а нашата цел е да изберем най-необходимото и да оценим достоверността на данните.

М. Пренски предлага и други нови термини: homo sapiens digital или human digital (дигитален човек), за когото технологиите са неразделна част от живота в различни области. Според виждането на автора дигиталният човек може или да принадлежи към дигиталното поколение, или да бъде добре адаптиран дигитален имигрант (пак там).

Поколенчески особености на децата „Алфа”

В дигиталната епоха едновременно съжителстват общо седем поколения, които обаче общуват по специфичен начин. В активна възраст са четири от тях – „X” (родени в периода 1965-1979 г.), „Y” (родени между 1983 и 2000 г.), „Z” (родени между 2001 и 2010 г.) и „Алфа” (родени от 2011 г. до 2025 г.), което означава, че тяхното съществуване е немислимо без дигитални компетентности. По данни от последното преброяване на населението у нас през 2021 г., това са около 4,9 милиона души или близо 70 на сто от българите.

Най-приспособимо в дигитална среда е поколението „Алфа” (Generation Alpha). Така наричат най-младото по време на съществуване поколение австралийските изследователи М. Маккриндъл и Е. Вулфингер. (McCrinkle, Wolfinger 2016). Именно те първи правят предположения и за неговите поколенчески характеристики. Според двамата изследователи за даденото име на децата, родени в този времеви период, има основание по две причини. Първата е, че с поколението „Z” завършват буквите от латинската азбука, което е повод да се обърнем към началото на други азбуки, като например гръцката или арабската. Втората причина е, че „раждането” на това поколение съвпада с появата на айфона, което, според авторите, е в съзвучие с „Алфа”.

Наред с името „Алфа”, има предложения представителите на последното поколение да бъдат наречени GenTech, Google babies и NetGen. Такива мнения възникват поради факта, че по-голямата част от неговите представители черпят информация предимно от интернет. Но е факт, че поколението, родено след 2010 г., едва научило се да ходи, вече е готово за промяна. Децата „Алфа” не просто израстват с цифровите джаджи – те са напълно потопени в тях още от раждането си. В ранна възраст тези деца се чувстват комфортно да говорят с гласови асистенти и да плъзгат пръсти по екрана на смартфона. Те не гледат на технологиите като на инструменти, използвани за постигане на определени цели, а по-скоро като на дълбоко интегрирана част от тяхното ежедневие.

При представителите на най-новото поколение „общуването тече по различни и разнообразни комуникационни канали. Междуличностният обмен на информация, основно с представители на същото поколение, е постоянен и детайлен. Използват стил на неформална комуникация. В изказванията си говорят с кратки блокове, с действени думи и експресивен език, за да запазят вниманието и да осъществят солидарност. Обичат предизвикателствата и предизвикват при всяка възможност. Хуморът и оригиналността са издигнати в култ, като те самите не се вземат прекалено на сериозно. Това е поколение на визуалната култура. В комуникацията помежду си в по-висока степен боравят с образи.“ (Алексиева, 2015: 226).

А. Nagy и А. Kőlçei отбелязват, че при децата „Алфа” физическата и психологическата зрялост започва по-рано, докато етапът на живот като възрастни (брак, деца и кариера) ще бъде изместен много напред в годините, което се дължи главно на увеличаването на времето, прекарано в образование (Nagy, Kőlcsey, 2017). По формални стандарти това ще бъде най-образованото поколение, тъй като неговите представители започват да трупат знания, умения и компетентности още в най-ранна възраст, а учебната, трудовата и социалната им дейност ще продължи след 70-80-годишна възраст.

Свидетели сме на факта, че поколението „Алфа” прекарва значително време в социалните медии. Експерти прогнозират, че те ще продължат да поддържат връзка по между си предимно онлайн, ще възприемат визуални образи и информация по-добре от аудио и вербалното знание. Многозадачността, по подобие на съвременните операционни системи, също ще се превърне в основно умение за тях. Възпитани в система, която култивира взаимно разбирателство и формиране на умения за преговори, по-младото поколение на „Алфа” не признава диктата и спазването на правила в името на конкретни обществени норми. Тяхната дейност се основава повече на вътрешни мотиви, отколкото на външни.

Като се имат предвид демографските аспекти на новото поколение, се предполага, че при него ще настъпи увеличаване на продължителността на периода на детството. За това има някои съществени показатели, а един от тях е свързан с увеличаване на сроковете за образователна дейност и профе-

сионално развитие. Всички сме свидетели как комплексът от знания, умения и компетенции, необходими на ученика в 21. век, нараства с всяка изминала година, което ще доведе и до корекции в сроковете за обучение. Освен това все по-често учените и политиците говорят за обективните фактори за нарастване на детството като период от живота, който се нуждае от грижи на възрастни. Например, Л. Антробус предлага да се удължи юношеството до 24 години, тъй като до 18-годишна възраст съвременните хора в забързаното западно общество нямат време да решат задачите на прехода към зряла възраст (придобиване на ясна представа за себе си и стабилно самочувствие, пълно отделяне от родителите, да преживеят хормоналната буря и да станат емоционално зрели) (Vochaver et al. 2016: 31). Допълнителен аргумент за увеличаването на детския период е общото увеличение на продължителността на живота. Следователно поколението „Алфа” е първият кандидат за прилагане на предположенията за увеличаване на детството.

Децата „Алфа” в България са поколението, което заедно с раждането си навлезе в дигиталния свят, света на информационните и комуникационни технологии. Клавиатури и сензорни екрани, сензори и четци, достъпна информация, лесни и интуитивни интерфейси на приложенията, повсеместното разпространение на интернет и много други – всичко това вече е нещо обичайно за тях. Още от кърмаческа възраст децата се срещат с различни образователни играчки, джаджи, устройства. У нас вече активно е овладява сегментът на електронните играчки за бебета от 3-4 месеца, а видео бебелефоните с една или две камери се превърнаха в заместители на майчината грижа. Може би затова обичайната възраст, при която децата навлизат в света на технологиите все повече намалява. Тази тенденция се проявява и в засиления интерес към детските курсове по програмиране. Според практиците оптималната възраст за такова обучение е 8–9 години, но има програми и за предучилищния период, като дори 4-годишни деца се обучават на най-простите езици за програмиране и разработване на игри.

Дигиталните устройства вече са трайни компоненти от съвременния живот, а този вектор на развитие на технологиите ще бъде продължен от поколението „Алфа”. Предпоставка за това е въвеждането на 4G и 5G мрежите и технологичните разработки на Четвъртата индустриална революция или т. нар. Индустрия 4.0, основана, според нейния идеолог К. Шваб, на синтез на физически, биологични и цифрови данни (Schwab 2018: 19). „Интерфейсът” на Индустрия 4.0 за обикновените потребители се изразява в повсеместното разпространение на дигиталните технологии, изкуствен интелект, миниатюризация и мобилност на производствени и сервизни устройства. А ежедневието на човека е изпълнено с изкуствен интелект, достъп до интернет, роботика – той е потопен в технологиите на „умен дом”, „умно производство”, „умен град” и „умно управление”. Твърде вероятно е децата „Алфа” да се превърнат в проводник на Индустрия 5.0, от която се очаква да обедини силните страни на човека и на машините.

Информационно-комуникационното оборудване, което децата (и обществото като цяло) използват ежедневно, допълнително намалява прякото междупersonно общуване, пренасяйки го в интернет пространството на социалните мрежи с голям брой събеседници и интензивно взаимодействие с тях в значително безлична среда. Според проучванията българските деца прекарват много повече време в интернет, отколкото представителите на по-младото поколение в много страни на Европа и САЩ.

Изобилието от комуникационни мрежи и тяхното интензивно използване създават илюзията за приятелски отношения, а състоянието на самота не се идентифицира от децата или се заменя с чувства на негодувание и раздразнение, произтичащи от несъгласия или липса (понякога временна) на взаимно разбиране с възрастни и връстници. Можем да направим изводи за самотата на децата по косвени признаци, по-специално по нивото на автоагресия и суицидно поведение. През последните години страната ни е шампион по детски самоубийства, като по данни на проф. Петър Иванов от Центъра за демографска политика 60 деца слагат край на живота си само за година.³ Интернет комуникациите изострят причините за суициден изход, които са формулирани от Е. Дюркем – самота и разединение в общество, което разрушава социалните връзки и липсват регулатори, а това улеснява избора (Горбачов, Цирихова, 2018: 159).

Ситуацията на избор в сегашното либерално-демократично и мултикултурно общество е придобила постоянен характер: да вземеш решение в съответствие с общоприетите норми и правила, но противно на собственото си мнение или, обратно, противно на приетите основи и очаквания на общество. Следователно децата „Алфа“ са поколението на избора, чиято честота и сложност понякога подтиква към възприемане на стратегията на бягството.

Резултати

Емпиричното изследване обхваща 187 родители на деца от 1 до 11-годишна възраст от цялата страна. Преобладаваща част от тях (55%) отглеждат и възпитават деца в предучилищна възраст, а наследниците на останалите 45 % са в начална училищна възраст. 18 на сто от анкетираните споделят, че имат по две деца, които попадат в двете възрастови категории.

Демографските показатели на участниците в допитването сочат, че 85% от тях са жени и само 15% мъже. По-голяма част (61,3%) са на възраст между 30 и 40 години, следвани от тези от 40 до 50 години (24,7%), едва 10,8% са до 30-годишни, а 3,2% споделят, че са над 50-годишни. В извадката участва предимно градско население, като близо 90 на сто от респондентите живеят в градовете София, Бургас, Велико Търново, Плевен, Видин, Търговище и др., а останалите около 10% – в по-малки населени места. 81,7% от анкетираните

---

³ Професор от Центъра за демографска политика: В България всеки ден се самоубиват по петима – <https://trud.bg/article-4807187/>

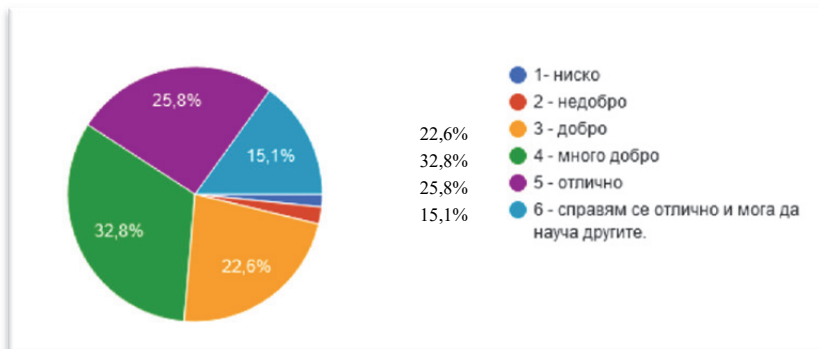
са с висше образование, 16,1% – със средно, и само 2,2% имат по-нисък образователен ценз.

Информацията, получена от всички 187 респонденти чрез попълване на анкетни карти, след декодиране и анализ, е групирана и обобщена, за да илюстрира, включително и графично, разпределението на мненията по изследвания проблем. Въз основа на събраните данни се правят съществени изводи, свързани с темата на педагогическото изследване.

Ниво на дигитални умения и компетентност на родителите

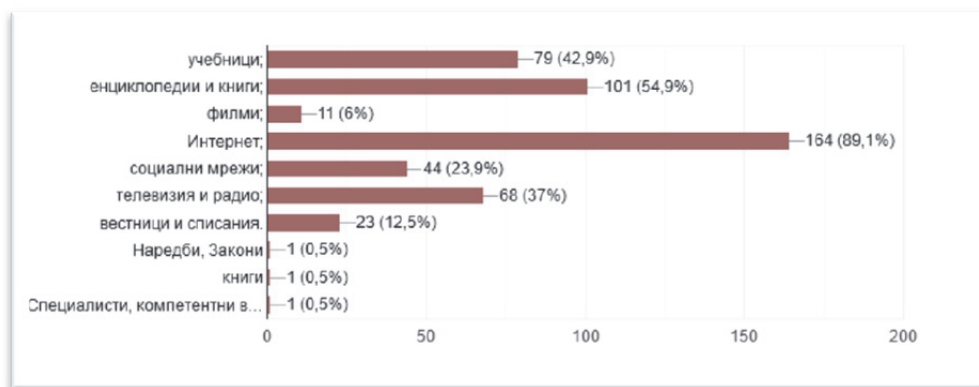
Установяването на степента на ангажираност на родителите в дигитална среда е съществен компонент от изследването, тъй като страховете на хората често са свързани с погрешна представа за нов (непознат) обект, какъвто е дигитализацията днес. Чрез определяне на нивото на дигитални умения и компетентност на родителите, базирано единствено на самооценката на респондентите, може да се разбере дали нейното повишаване е ефективен начин за намаляване на безпокойството им и за увеличаване на увереността в необходимостта от използване на нови инструменти в образованието.

Проучването показва, че близо 41% от анкетираните родители се определят като уверени дигитални ползватели. 25,8% от тях твърдят, че имат отлични дигитални умения и компетентности, а останалите 15,1% са посочили отговора „справям се отлично и мога да науча другите“. Това показва, че в родителската общност има такива, които могат да станат своеобразни проводници и дори експерти в процеса на развитие на дигиталните технологии в образованието. Като много добри своите умения определят 32,8% от родителите, а оценка „Добър“ са си „поставили“ 22,6% от респондентите. Като недобро и ниско нивото на своите дигитални компетентности оценяват съответно 2,2% и 1,6% от анкетираните родители. Отговорите на въпроса: „Как определяте нивото на Вашите дигитални умения и компетентности?“ са представени във фигура № 1.

Фигура № 1. Как определяте нивото на Вашите дигитални умения и компетентности?

Проучването показва, че родителите на децата от поколението „Алфа“ търсят достоверна информация предимно в интернет (89,1%). Другите предпочитани от тях източници са енциклопедии и книги, на които се доверяват 54,9% от респондентите, и учебниците (42,9%). В отговор на въпроса „*Кои източници използвате най-често, за да получите достоверна информация?*“ 37% признават, че се доверяват на телевизията и радиото, близо 24 на сто – на социалните мрежи, а 12,5% – на вестниците и списанията. Едва 6% твърдят, че разчитат на филми. (виж Фиг. 2) Вижда се, че родителите използват предимно интернет като източник на информация по актуални въпроси и тази тенденция се засилва все повече, но това не означава че завишеното ниво на използване на глобалната мрежа е достатъчно за развитие на дигиталната грамотност на техните деца.

Фигура № 2. *Кои източници използвате най-често, за да получите достоверна информация?*

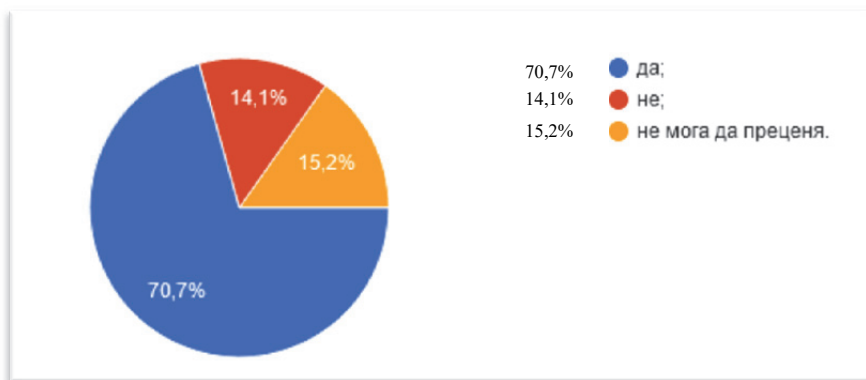
В същото време едва 8,1% от анкетираните заявяват, че *не притежават умения за проверка на информацията по различни начини* (проверка на информация от сайт в други авторитетни източници, оценка на репутация на сайт, информация за автора (източник) на материал и др.). Други 10,8% са посочили отговора „*не толкова добри*“, а 27% отговарят с „*добри*“. Близо 55 на сто от респондентите притежават отлични или много добри умения за проверка на информацията, като 8,1% от тях твърдят, че компетентностите им в тази област са толкова добри, че могат да обучават и други.

Над 44% от родители, обхванати в анкетното проучване, признават, че са отлично и много добре подготвени за работа с облачни технологии (с мрежов достъп до споделени ресурси, като интернет мрежи, сървъри, хранилища за масиви от данни, софтуерни приложения и др.). Добри умения в тази посока притежават 21,6 на сто от респондентите. Почти същият (23,2) е процентът и на тези, които признават, че нямат умения за работа с облачни технологии, а като не толкова добри своите умения определят 10,8%.

За и против дигитализацията в образованието

Една от задачите на изследването е въз основа на нивото на дигитална компетентност и наличието на дигитален опит у родителите да се определи дали те подкрепят или са противници на дигитализацията в образователния процес.

Ето как отговарят анкетираните родители на въпроса: „*Нуждаят ли се децата от обучение по дигитална грамотност в детската градина или в училище?*“. 70,7% категорично заявяват, че представителите на поколението „Алфа“ имат нужда от такова обучение. Почти равен е процентът на тези, които считат, че днешните деца нямат нужда от такава подготовка (14,1%) и на тези, които се колебаят в избора, т.е. не могат да преценят (15,2%). (виж Фиг. № 3)

Фигура № 3. *Нуждаят ли се децата от обучение по дигитална грамотност в детската градина или в училище?*

Пряка връзка с необходимостта от дигитална грамотност има и следващият въпрос: „*Мислите ли, че децата и учениците ще се справят по-добре с учебния материал, ако в обучението редовно се използват дигитални средства и електронни учебници?*“. Процентът на напълно съгласните е 16,8, а на несъгласните – 19,5. Най-голяма част от родителите (35,1%) са на мнението „*по-скоро не съм съгласен*“, а останалите 28,6% се колебаят и са посочили отговора „*нито съм съгласен, нито несъгласен*“.

Сред най-големите рискове, свързани с използването на дигитални технологии в образованието, по-голяма част от родителите (53%) посочват „*децата и учениците имат твърде много време, което прекарват в социални мрежи и чатове, и все по-малко внимание, посветено на живо общуване – твърде дълбоко потапяне във виртуалния свят*“. За 36,8% от респондентите най-сериозният проблем е „*загуба на традиционни умения и знания, като например, способността за писане на ръка*“, а 10,3% заявяват, че „*дждажите разсейват децата от уроци и дейности*“. (виж Фиг. № 4)

Фигура № 4. Кои са най-големите рискове, свързани с използването на дигитални технологии в образованието?

Както показва проучването, повечето родители (близо 95% от участниците в допитването) дават основни знания на детето си за дигиталните средства, ресурси и технологии. На този фон делът на тези, които признават, че не притежават необходимите знания (2,7%) или заявяват, че това не е задължение на семейството (2,7%), изглежда незначителен.

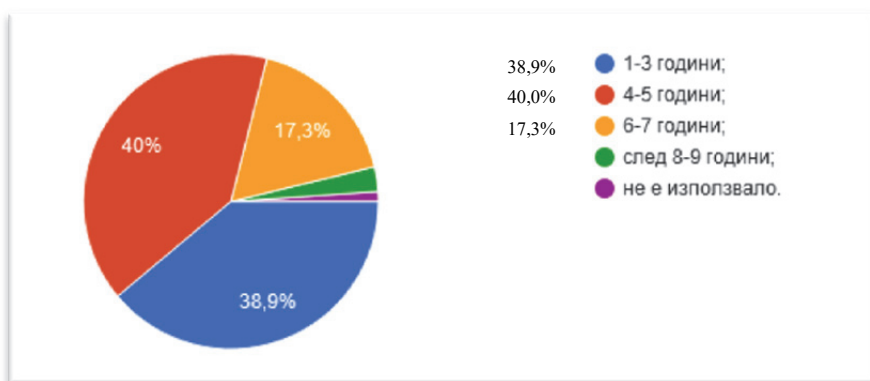
Анализът на отговорите на респондентите позволява да се съпоставят три параметъра: нивото на дигитална компетентност на родителите, значимостта на страховете им във връзка с дигитализацията на образованието и техният опит в използването на дигитални технологии. Установено е, че дигитално грамотните семейства имат по-ясна позиция по много въпроси и изпитват по-малко страх от готвената дигитална трансформация в образованието. Притесненията им са свързани преди всичко с готовността на образователната среда и педагозите за тези промени, отколкото с тяхното негативно въздействие върху децата и учениците. Оказва се, че колкото по-малко компетентен се чувства родителят в информационна и дигитална среда и колкото по-малко опит има да взаимодейства с нея, толкова по-значими са страховете му.

Дигитална компетентност на децата по поколението „Алфа” по оценка на техните родители

Изследването цели да определи степента на дигитална компетентност на децата „Алфа” по оценката на хората от тяхното най-близко обкръжение – техните родители, с които те общуват постоянно. Проучването търси отговор на въпроса кои дигитални средства подпомагат най-ефективно социализацията на децата и какви допълнителни условия (помощ и инструкции) са необходими за тяхното прилагане.

Че дигиталните устройства (digital device) са станали част от ежедневието на децата, а манипулациите с тях са се превърнали в рутинна детска социална практика, се потвърждава и от реализираното онлайн допитване. Като начало

то определя възрастта, в която подрастващите „дебютират” в дигиталното общество. От отговорите на родителите става ясно, че сред дигиталните ползватели има и едногодишни деца. 38,9% от участниците в анкетата признават, че между 1- и 3-годишна възраст детето им за първи път е използвало дигитално устройство. Приблизително толкова (40%) са и родителите, които посочват възрастта 4-5 години. Едва 17,3% от респондентите заявяват, че са предоставили достъп до дигитални средства на детето си, когато е било на 6-7 години, а други 2,7% – след 8-9-годишна възраст. Само 1,1% (двама родители) отговарят, че наследниците им не използват такива устройства. (виж Фиг. № 5) Представените данни потвърждават тенденцията, че представителите на поколението „Алфа” се потапят в дигиталния свят все по-рано.

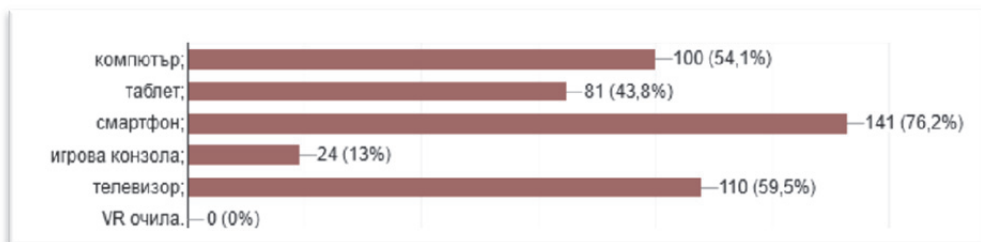

Фигура №5. На колко години детето Ви за първи път използва дигитално устройство?

До показателите от Фиг. № 5 се доближават отговорите на въпроса „*На колко години детето Ви за първи път използва дигитални средства с достъп до интернет?*”. Проучването установява, че до 5-годишна възраст подрастващите вече се превръщат в ползватели на глобалната мрежа. Това посочват над 66% от анкетираните родители, като децата на възраст от 1 до 3 години са 26,3%, а тези на 4-5 години – 39,8%. Според участниците в допитването на 6-7 години света на интернет откриват 22,6% от децата, а след 8-9 години – 6,5%. Дигитални устройства с достъп до интернет не предоставят на наследниците си едва 4,8%.

От анализа става ясно, че повечето домакинства имат достъп до повече от четири дигитални средства и технологии, които използват постоянно или най-малко веднъж на ден. По данни на семействата в Топ 5 на най-използваните от децата дигитални средства се нареждат смартфонът със 76,5%, следван от телевизора с всички негови екстри – интернет свързаност, работа с операционна система и собствена услуга за приложения (59,5%), компютър/лаптоп (54,1%), таблет (43,8%) и игрова конзола (13%). Очилата за вир-

туална реалност все още не са толкова популярни сред подрастващите, а повечето родители ги приемат за технологично нововъведение, до което детето не трябва да има достъп всеки ден. (виж Фиг. № 6)

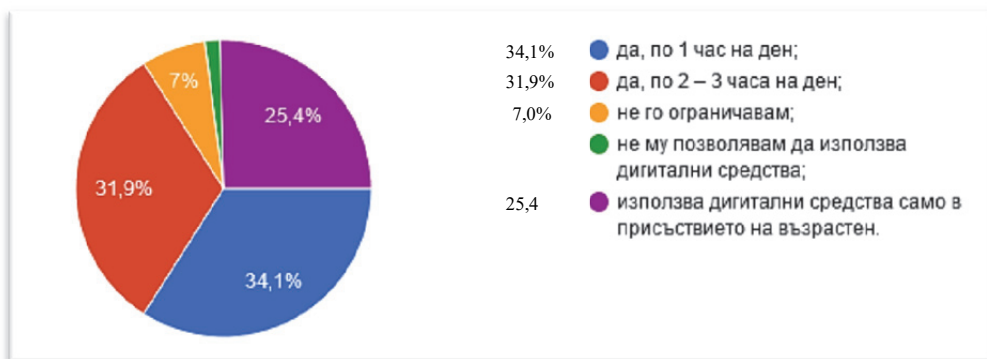
Фигура № 6. До какви дигитални средства с интернет има достъп детето Ви?

Както показва допитването, безкрайните възможности за информация и комуникация и развитието на технологиите намират отражение и в българското семейство. От друга страна децата още от малки се научават за подражаване на родителите си и да боравят със съвременните технологии още преди да имат реална необходимост от тях.

Това кореспондира и с отговора на въпроса „Как детето Ви се научи да използвате тези дигитални средства?“. По преценка на родителите по-голяма част от децата (68,3%) са получили основни знания за използването на дигитални средства в семейството, а 25,1% признават, че наследниците им са се справили съвсем сами. 4,9% са на мнение, че децата им са получили ценните знания по време на обучението си в училище или в детската градина. Едва 1,6% твърдят, че са се научили с помощта на приятели.

Освен това децата „Алфа“ се справят без проблем с технологията touchscreen, която предлагат повечето дигитални устройства от ново поколение. Някак чисто интуитивно те използват всички основни функции на сензорния дисплей. При тях особено ефективно работи и т.нар. латентно обучение – достатъчно е да наблюдават своите родители или по-големи братя и сестри, а след това да повторят техните действия. Много по-рядко се прилага методът „проба – грешка“, който е по-характерен за децата в ранна възраст.

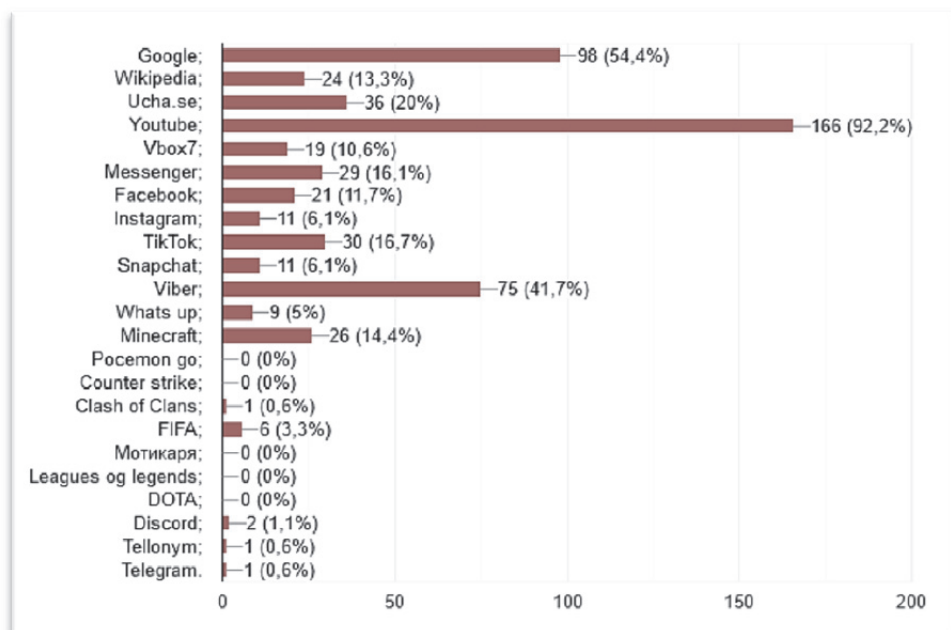
Анкетното проучване показва, че по-голяма част от семейства са въвели правила за достъп в технологичния свят, а само 7% не ограничават децата си. До 1 час на ден са свели употребата на дигиталните средства 34,1% от родителите, а по-либерален подход – по 2-3 часа на ден, имат 31,9%. 25,4 на сто от участниците в изследването признават, че детето им използва предимствата на технологиите единствено в присъствието на възрастен. Едва 1,6% (трима родители) не позволяват на наследниците си да използват дигитални средства.

Фигура № 7. Поставяте ли ограничения на детето си по отношение на използването на дигитални средства?

След високите резултати за достъп на подрастващите до различни устройства, следва да се проследи за какви дейности ги използват те най-често. Данните вероятно не са напълно обективни, тъй като въпросът „С какви цели Вашето дете най-често използва интернет и дигитални средства?“ е отправен към родителите, а те споделят това, което наблюдават и контролират. Въпреки това получените резултати са повече от притеснителни, тъй като дейностите „за игри“, „за музика и филми“, „за видео съдържание“ попадат в графите „постоянно“, „по няколко пъти на ден“ и „по веднъж на ден“. В същото време не е малък процентът и на децата, които използват неограничените възможности на мрежата, за да научат нещо ново всеки ден. Но е ограничен броят на тези, които се възползват от дигиталните технологии и интернет, за да се подготвят за училище. Около 40 на сто от родителите признават, че това се случва единствено, когато учениците преминават на обучение от разстояние в електронна среда. Тревожен е фактът, че 28% от респондентите открито признават, че не знаят и не се интересуват с каква цел наследниците им използват устройствата в ежедневието си.

Проучването дава отговор и на въпроса кои приложения и сайтове използват най-често децата, които предполага повече от един отговор. Първенството държи Youtube с 92,2%, а другата платформа за видео споделяне Vbox7 вероятно не е толкова популярна сред подрастващите у нас, тъй като се посочва от едва 10,6% от анкетиранияте родители. Ресурсите на платформата Google редовно използват 54,4%. От мобилните приложения сред българските деца най-разпознаваемо е Viber (41,7%), а най-популярната платформи за споделяне на снимки и кратки видеа дори сред най-малките в момента е TikTok (16,7%). Оказва, че игрите са все по-рядко използвани, въпреки че според родителите те са едно от основните занимания на децата. При игрите класацията оглавява Minecraft с 14,4%.

Фигура №8. Кои от следните сайтове и приложения използва Вашето дете?

Изследването търси отговор и на въпросите кога и кой трябва да се ангажира с дигиталната компетентност на подрастващите и какви умения е необходимо да бъдат формирани.

Оказва се, че най-голямо значение родителите отделят на техническите умения на децата и на тяхната онлайн безопасност. На тях залагат съответно 79 и 75 на сто от респондентите. Според анкетиранияте най-малко внимание заслужават комуникационните умения в социалните мрежи, които са посочили 9,3%. Това може да се обясни по няколко начина: че, според родителите, децата са доста компетентни по този въпрос и следователно няма смисъл да ги обучаваме специално; че родителите не смятат това умение за важно за живот в дигиталния свят; че основна част от децата все още не използват социални мрежи и това не е съществен проблем за родителите. Тъй като участниците в анкета имат право да посочат по няколко отговора, те сумарно надвишават 100%. Резултатите са представени в Таблица № 1.

Таблица № 1. Какви дигитални умения трябва да се развиват у децата?

Отговори на родителите	Брой участници, дали съответния отговор
а) да се учат да използват различни джаджи;	11%
б) да се учат да използват компютърни програми;	79%
в) да се учат да използват електронни услуги;	50%
г) да се формират умения за безопасност в дигитална среда;	75%
д) да се учат да използват дигитални образователни платформи (как да ги използват самостоятелно);	62%
е) да се учат да общуват в социалните мрежи;	9,3%
ж) друго	4,2%

Що се отнася до възрастта на децата, от която родителите биха искали да развиват уменията им за общуване в социалните мрежи, има голямо разнообразие в отговорите и те варират от 2 до 15 години. Прави впечатление, че родителите на по-големите деца, които вероятно прекарват повече време в интернет, не се притесняват от ниското ниво на компетентност на децата по този въпрос. Трябва да се отбележи още, че само привържениците на дигитализацията подкрепят необходимостта от обучение по комуникационни умения в социалните мрежи. Това показва, че колкото по-компетентен е родителят, толкова по-голямо значение отдава на комуникацията в дигитална среда. Тази тенденция може да се обясни и с факта, че привържениците на дигитализацията разбират неизбежността на интернет комуникациите, което означава, че детето трябва да бъде подготвено за тази социална дейност по същия начин, както за всяка друга.

В развитието на уменията на децата да работят самостоятелно с дигитални платформи, което са посочили 62% от анкетираните, също има образователен потенциал. Съвсем естествено е, че не всички родители разбират същността на този процес, но фактът, че мнозинство от избралите този отговор са имали опит в използването на дигитални технологии в образователния процес на децата си, може да означава, че този опит е положителен.

Допълненията на родителите към последния отговор „друго” са само три: „обща компютърна грамотност”; „развиване на умения за програмиране”; „има твърде много джаджи, искам детето ми да има нормално детство”.

Данните от проучването ни позволяват да заявим, че по-голяма част от родителите смятат развитието на дигиталните умения на децата си като пови-

шаване на тяхната „техническа“, а не на комуникативна компетентност, въпреки че възрастните често се оплакват от прекомерната ангажираност на децата им с интернет и компютърни игри. Освен това се установи, че именно личните наблюдения на родителите по време на онлайн обучение допринасят в по-голяма степен за тяхното положително отношение и им помага да разберат стойността на самообразованието за децата им.

Анализът на резултатите от проучването показва, че нивото на дигитална компетентност на родителите може да разшири обхвата на техните представи за това какви умения трябва да развият децата, за да живеят и учат в дигитална среда. Съответно некомпетентните родители едва ли ще могат да се справят сами с тази задача.

По отношение на въпроса „*Кой трябва да е ангажиран с дигиталното ограмотяване на децата?*“, по-голяма част от родителите (52%) залагат на обединените усилия на всички институции, ангажирани със социализацията на подрастващите – детска градина/училище, семейство, извънучилищни организации, включително и самото дете. След това се нареждат образователните институции с 34%, семейството с 29% и извънучилищни организации с 12,8%. Не е малък и процентът (7,6) на тези респонденти, които са на мнение, че на детето може да бъде поверена важната роля на субект в неговото собствено дигитално ограмотяване.

Дискусия и изводи

Въз основа на данните от емпиричното изследване може да се обобщи, че нивото на дигитална компетентност на анкетираните родители е над средното. Прави впечатление, че колкото по-малко компетентен се чувства един родител в дигитална среда и колкото по-малко опит има във взаимодействието с нея, толкова по-значими са неговите опасения по отношение на дигитализацията в образователния процес. Това важи в пълна сила и в обратния вариант: колкото по-високо е нивото на дигитална компетентност на родителите, толкова по-мощна е тяхната визия за перспективите на образованието в технологично отношение и толкова по-активно те се стремят да изразят своята гледна точка.

Родителите със средно ниво на дигитална компетентност са тези, които повече от всеки друг са склонни към „дигитална митология“, т.е. имат погрешни представи за спецификата на дигитализацията и нейното въздействие върху децата. Очевидно разнопосочната и недостоверна информация, която те активно черпят от различни източници, предизвиква у тях противоречиво отношение към новата дигитална реалност, включително и безпокойство от този бърз преход.

Тези резултати показват, че нивото на дигитална компетентност на родителите може да повлияе на оценката им за предимствата и недостатъците на дигитализацията в образованието. Следователно една от задачите на експер-

тите, ангажирани с дигиталната трансформация в областта на предучилищното и началното образование, може да е насочена към информационно-образователна работа със семействата с цел превенция на „дигиталната митология”.

Въз основа на признанията на родителите можем да обобщим, че децата „Алфа” все по-активно навлизат в дигиталния свят още в първите три години след раждането си. Освен това те се справят много по-лесно със смартфона и таблета, отколкото с компютъра/лаптопа. Обяснението е, че първите са в по-голямо съответствие с нивото на развитие на подрастващите, особено на тези в предучилищна възраст. Това е така по няколко причини: 1) на тази възраст все още преобладава нагледно-образното мислене, което помага на децата по-лесно да се ориентират в устройствата, в които програмите са представени като изображения, а не в командни редове; 2) смартфонът и таблетът изискват от детето изпълнение на разбираеми и познати действия (изберете, натиснете и др.), докато работата с компютъра предполага усвояването на принципно нови действия; 3) „логиката на тъчскрийна” е много по-разбираема за детето от „логиката на клавиатурата”, тъй като на сенорния екран резултатът от действието се появява веднага и лесно се поддава на корекции, докато на компютъра той носи опосредствен характер.

Изследването показва и друга тенденция – че смартфоните почти изцяло заместват всички останали устройства поради лесният достъп и компактност. Повечето деца вече притежават лични смартфони още от 7-8-годишна възраст, а така изграждането на онлайн идентичност изпреварва личностната. В същото време онлайн достъпът отваря вратите към останалите компоненти на дигиталната компетентност, като предлага на детето неограничен ресурс от приложения и програми за комуникация. Популярността на смартфона вероятно се дължи и на това, че има огромни възможности да задоволява и обединява всички комуникационни и информационни нужди. Той се превръща в огледален технологичен вариант на личността, който, ако не бъде управляван в съответствие с компонентите на дигиталната грамотност, ще започне да самоуправлява дигиталната и личностова идентичност на притежателя си.

Както става ясно, много родители се опитват да ограничат и дори забраняват на децата достъп до устройствата, но родителският контрол има различни проявления. Някои семейства споделят, че разрешават на наследниците си достъп до дигиталния свят само през почивните дни. Други признават, че използват заплахи: “ако играеш много, ще станеш зомби” или “от стоене пред екрана ще те заболят очите”. Малцина са тези, които използват цивилизован метод на контрол, като поставят парола за достъп до устройствата, например. Макар някои да допълват, че са установили как децата им знаят паролата и тайничко се възползват от джаджите за забавление.

Развитието на технологиите и тяхното проникване в живота на детето реално изпреварва развитието на средствата за родителски контрол и защита. Съвременните родители нямат достатъчно сведения как да изберат правилна-

та стратегия за медиация и често пъти те се хвърлят в една от двете крайности – или тотален контрол и забрана, или пълна свобода и неограниченост. Но и двете стратегии имат съществени недостатъци: първата води към дигитална изолация и лишава детето от възможностите, които откриват пред него новите технологии; втората оставя детето без защита от многобройните рискове, които крие стихийната дигитална социализация.

Фактът, че още в предучилищна възраст децата използват различни технически средства, може да се приеме като своеобразен сигнал, че за да се гарантира реалната и потенциална информационна сигурност на детето, подкрепата в процеса на навлизане в дигитална среда трябва да започне възможно най-рано. Това се потвърждава и от позицията на родителите относно възрастта, на която е добре да започне обучението в дигитални умения. Възрастта 4–6 години се счита от много семейства за „фундаментална“ по отношение на формирането на дигитална култура, въпреки че образователните програми в детските градини в повечето случаи не предвиждат такава задълбочена подготовка на децата. Позицията на родителите (както привърженици, така и противници на дигитализацията) могат да се разглеждат като своеобразна заявка към образователната система.

Заклучение

Въз основа на резултатите от емпиричното изследване може да се направи изводът, че българските деца в най-ранна възраст се потапят в необятния свят на технологии и още в предучилищния период се превръщат в техни активни ползватели. Лесното усвояване, бързият достъп до неограничени ресурси и многофункционалност превръщат дигиталните устройства в любима, дори единствена играчка за по-голяма част от подрастващите. Това поставя и въпроса: готови ли са възрастните (родители и детски и начални учители) за това проникване на дигиталните средства и интернет в живота на детето?

Както показват резултатите от изследването, голяма част от възрастните не дооценяват важността на онлайн рисковете, свързани с използването на ИКТ и прилагат неефективни стратегии за родителска медиация. Обикновено съвременните родители оставят детето насаме със смартфона, предоставяйки му възможност самостоятелно да усвоява неговите възможности. Много родители просто не знаят на какво са способни техните деца с дигиталните устройства в ръце и как могат да използват тези технологии за обучение и развитие. Затова днес е особено важно да се разработят програми за допълнителна квалификация на детските и начални учители в областта на дигиталната компетентност, за приложение на ИКТ в учебно-възпитателния процес и за профилактика на онлайн рисковете сред децата. В такива образователни програми е необходимо да бъдат обхванати и родителите.

Литература:

- Aleksieva, Mariya. Digitalna epoha, digitalni tehnologii... inovatsia ili (r)evoliutsia v obshtuvaneto, organizatsia na ucheneto, prepodavaneto... obrazovaniето. *Nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie*. BSU, 2015, 225-233.
- Gorbachov N. P., Tsirihova A. E. Vlijanie internet na podroskovie suitsidi. *Homo instagramus: chelovek v tsifrovom obshtestve*. M.: MGPU: 158–162.
- Larionova L. I., Gorbunova A. Yu. Sravnitelnoe issledovanie intellektualnogo razvitiya detei doshkolnogo vozrosta v usloviyah tsifrovoi sredi // *Ekopsihologicheskie issledovania – 6: ekologoa detstva i psihologiya ustoichivogo razvitiya*. 2020. № 6, 465-469.
- Bochaver A. A., Zhilinskaya A. V., Khlomov K. D. Perspektivy sovremennyh podrostkov v kontekste zhiznennoj traektorii (Perspectives of modern teenagers in the context of life trajectory). *Sovremennaya zarubezhnaya psihologiya (Modern foreign psychology)*, 2016. 5(2): 31–38 (in Russian).
- Connolly N., McGuinness C. Towards digital literacy for the active participation and engagement of young people in a digital world // *Young people in a digitalised world*. 2018. Vol. 4. P. 77.
- Nagy A., Kölcsey A. (2017) Acta Generation Alpha: Marketing or Science? *Acta Technologica Dubnicae*, 7(1): 107–115.
- Przybylski A. K., Weinstein N. Digital Screen Time Limits and Young Children’s Psychological WellBeing: Evidence From a Population-Based Study // *Child Development*. 2017. Vol. 90 (1). P. 56-65. DOI:10.1111/cdev.13007
- Rideout V. *The Common Sense census: Media use by kids age zero to eight*. San Francisco, CA: Common Sense Media, 2017.
- Prensky M. H. Digital Natives, Digital Immigrants [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf> (date of access: 21.10.2022).
- Prensky M. H. Sapiens Digital: From Digital Immigrants and Digital Natives to Digital Wisdom [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.wisdompage.com/Prensky01.html> (date of access: 21.10.2022).
- Schmidt E., J. Cohen, *The New Digital Age: Transforming Nations, Businesses, and Our Lives*, 2014.
- Shvab K. *Chetvertaya promyshlennaya revolyuciya (The Fourth industrial revolution)*. Moscow: Eksmo (in Russian), 2018.
- Zilka G.C. The digital divide: Implications for the eSafety of children and adolescents // *International Journal of Technology Enhanced Learning*. 2019. Vol. 11(1). P.20-35.

**ТРУДНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ В ПРОЦЕСА НА ФОРМИРАНЕ
НА СЪВРЕМЕННА ПЕДАГОГИЧЕСКА КОМПЕТЕНТНОСТ У
БЪДЕЩИТЕ ДЕТСКИ/НАЧАЛНИ УЧИТЕЛИ
(АНАЛИЗ НА АНКЕТА СЪС СТУДЕНТИ)**

гл. ас. д-р Христина Гергова
ВТУ, Педагогически колеж – гр. Плевен

**DIFFICULTIES AND PERSPECTIVES IN THE PROCESS OF
FORMING MODERN PEDAGOGICAL COMPETENCE IN FUTURE
CHILDREN'S/PRIMARY TEACHERS
(ANALYSIS OF STUDENT SURVEY)**

Senior Assist. Prof. Hristina V. Gergova PhD
College of Pedagogy – Pleven

Резюме: Съвременните очаквания към образованието във висшето учебно заведение са насочени не само към формирането на сериозна професионална подготовка, но и към овладяването на широка гама от умения, които са от съществено значение днес и в бъдеще.

Професионалната подготовка и професионалните умения на бъдещите педагогически специалисти, включително и дигиталните, продължават да са актуален научен проблем. В статията се представя проучване, чиято основна цел е да изследва състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите учители да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

Ключови думи: *дигитална образователна среда, педагогическа компетентност, трудности и перспективи*

Abstract: Modern expectations for education in a higher educational institution are aimed not only at the formation of serious professional training, but also at the mastery of a wide range of skills that are essential today and in the future.

The professional training and professional skills of future pedagogical specialists, including digital ones, continue to be an actual scientific problem. The article presents a study whose main goal is to examine the state of the educational environment with a particular focus on the digital one, which prepares future kindergarten and primary teachers to identify factors and reasons in an academic context that limit future teachers from acquiring competencies corresponding to current requirements.

Key words: *digital educational environment, pedagogical competence, difficulties and perspectives*

I. Въведение: обща характеристика на изследването. Методология

Проблем на изследване е състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители, както и средата, в която те намират професионална реализация.

Обект на изследване са проблемните зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху подготовката на бъдещите детски и начални учители, както и кариерното им развитие като новоназначени педагогически специалисти.

Предмет на изследване са проблемите и перспективите в подготовката на бъдещи компетентни детски/начални учители.

Целта е: да се изследва състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите учители да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

Очакването е: На база осъщественото проучване:

- да се анализира образователната среда, за да се идентифицират проблемни зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху подготовката на бъдещите компетентни педагогически специалисти и последващото им кариерно развитие като новоназначени учители;

- да се разработи система от мерки за подобряване на образователната среда, като се постави специален фокус върху условията за повишаване на дигиталната компетентност на бъдещите учители, а оттук и формиране на съвременна педагогическа компетентност.

В съответствие с целта на изследването и очакването се решават **две групи задачи**, които си взаимодействат – задачи с теоретичен характер и задачи с практически характер.

Задачи с теоретичен характер:

1. Да се конкретизира същността на понятието „педагогическа компетентност“, като в този контекст се разгледат трудностите и перспективите в процеса на формирането ѝ у бъдещите детски/начални учители.

2. Да се конструират анкети, предназначени за потребители на кадри в лицето на ръководствата на училища и детски градини в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – гр. Плевен, с които да се изследва състоянието на образователната среда, която подготвя бъдещи компетентни детски/начални учители, и в която те намират реализация.

Задачи с практически характер:

1. Изследване на образователната среда с особен фокус дигиталната чрез проучване сред заинтересованите страни – потребители на кадри в лицето на ръководствата на училища и детски градини в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – гр. Плевен.

2. Да се направи количествен и качествен анализ на получените данни за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите учители да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

3. Анализ на причините, затрудняващи ефективната педагогическа дейност на новоназначените учители при обучение в електронна среда, и ограничавачи използването от тях на дигитални ресурси, както и създаването на такива.

4. Аргументирано да се изведат изводи и препоръки.

Основен метод на изследване е анкетата.

II. Теоретична постановка

Извънредното положение в страната, свързано с разпространението на COVID-19, продиктува необходимостта от редица промени в образователния процес. Предизвикателствата на днешния ден налагат нуждата от промяна и в образователната среда. За българското образование това служи като стимул за дигитализация и шанс за модернизация на системата.

Дигиталната образователна среда е инструмент за изграждане на лична свобода за всеки обучаван. Той може да учи в удобна за него среда и да използва най-подходящия за него стил на учене в любимата дигитална среда. Дигиталното обучение е свързано с практиката на разпространяване на знания, както и използване на информационните и комуникационните технологии и цифрови средства във всекидневния живот и преподавателските практики. Според Е. Бузов „технологиите намират все повече своето приложение във всички образователни институции“ (Бузов, 2020: 48).

Подготовката на бъдещите педагогически специалисти и в дигитална образователна среда е свързана с известни предизвикателства. Съвременните обществени очаквания към висшето образование са насочени не само към изграждането на сериозна професионална подготовка, но и към овладяването на широк спектър от умения, които са от съществено значение днес.

Учителската професия е професия, с която се предопределя бъдещето на нацията. Педагогическите способности на учителя се създават не от една-единствена способност, а от система от знания, умения и отношения, както и от тяхната интеграция при овладяване на педагогическите изисквания. Затова и бъдещият педагогически специалист трябва да е информиран за актуалното състояние на съвременното образование и да е подготвен за осъществяване на педагогическа дейност „днес“ и „утре“.

По време на обучението си във висшето учебно заведение студентът трябва да усвои необходимите теоретични знания и да изгради умения за практическата им реализация в реална учебна среда. Подготовката на студентите – бъдещи педагогически специалисти, трябва да е съобразена с изискванията и потребностите на съвременните ученици и обществото. Необходимо е да при-

тежават определени знания, умения и отношения, формиращи тяхната педагогическа компетентност.

Съвременната педагогическа компетентност на учителите е съвкупност от знания, умения и отношения, свързани с преподаването, ученето и възпитаването на деца и ученици, които да „работят“ със знанието и да го прилагат на практика, т.е. подготовката на подрастващи, които да могат и да действат. Педагогическите специалисти, притежаващи тази компетентност, ще разбират по-добре обучаваните и ще общуват с тях по-пълноценно. В процеса на педагогическо взаимодействие ще възпитават у тях качества и ценности, които ще подготвят подрастващите за справяне с предизвикателствата на динамичния свят, в който живеем. Подготовката на бъдещите учители е изключително важна за тяхната по-нататъшна роля в живота на подрастващите.

Днес е необходимо у бъдещите учители да се формира и развие една съвременна комплексна и многостранна компетентност – съдържателна, методическа, технологическа, свързана с формирането у децата и учениците на уменията да учат, което се осъществява чрез базовото университетско образование на бъдещите педагогически специалисти. Това са параметрите на една съвременна педагогическа компетентност. Формирането на тази компетентност е предизвикателство, което стои пред университетското педагогическо образование. Необходимо е по време на академичната подготовка бъдещите учители да се изградят като многостранно подготвени специалисти, чийто интерес се простира върху различните сфери на живота през XXI век. Висшето образование трябва да формира нагласата у бъдещите учители и да положи основите на комплексна и многостранна компетентност, която те да поддържат и да надграждат.

Професионалната подготовка и професионалните умения на бъдещите педагогически специалисти, включително и дигиталните, са предмет на много изследвания и продължават да са актуален научен проблем. Актуалността произтича от динамиката на промените и необходимостта от проучване на непрекъснато изменящите се изисквания и потребности. В ситуацията, породена от COVID-19 и пренастройването на начина на живот към нови ориентири и приоритети, педагогическите специалисти се оказват ключов фактор за запазване качеството на образованието в условията на обучение в електронна среда. Тази необходимост налага да се проучат възможностите и да се предложат решения за подобряване на условията, които ще съдействат за по-добрата подготовка на учителите, за да се справят с новите предизвикателства в условията на дигитална образователна среда.

Това е една от причините, породили нуждата от изследване на състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители, както и средата, в която те намират професионална реализация. Изследователската работа е ориентирана в посока въздействие върху факторите, които оказват влияние върху качеството на педагогическата дейност, респективно върху качеството на образованието.

За целите на изследването през периода април – май, 2022 г. се проведе анкетно проучване сред заинтересованите страни – директори на образователни институции в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – Плевен. Разработени са три формуляра – анкета за директори на образователни институции; анкета за възпитаници на Педагогически колеж – Плевен и анкета за студенти на Педагогически колеж – Плевен. Тъй като обхватът на изследване е голям, резултатите от проведеното проучване ще се проследят диференцирано в три отделни статии, представящи мнението на трите групи респонденти.

В настоящата статия вниманието се фокусира върху анкетното проучване, проведено със студенти на Педагогически колеж – Плевен, бъдещи детски и начални учители, и анализа на резултатите от него. Респондентите са отлично запознати със съвременното обучение във висше учебно заведение, а благодарение на практическото им обучение, провеждано в различни образователни институции – детски градини и училища, могат да дадат адекватна оценка на състоянието на образователната среда и да насочат към препоръки, свързани с въздействие върху факторите, които оказват влияние върху качеството на педагогическата дейност, респективно върху качеството на образованието.

За целите на проучването е разработена анкета за студенти на Педагогически колеж – Плевен. Тя е анонимна. По форма – писмена. Анкетната карта е разработена съобразно образователния статус и професионалния опит на анкетираните. Предвид пандемичната обстановка анкетирането се проведе онлайн. Респондентите получават на електронна поща, разработена в Google Forms, анкета. Попълват я, а анкетьорът, авторът на статията, получава попълнените анкетни карти в реално време.

На база осъщественото проучване се направи анализ на образователната среда с особен фокус дигиталната, за да се идентифицират проблемни зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху кариерното развитие на новоназначените учители. Въз основа на анализа се правят препоръки и се предлагат конкретни дейности за оптимизиране на средата с оглед повишаване, от една страна, качеството на професионалната подготовка на бъдещите учители с фокус върху дигиталните умения, и от друга – осигуряване на условия за по-нататъшно развитие на компетентностите в условия на съвременната дигитална образователна реалност.

Следва представяне на обобщените резултати от анкетното проучване, проведено сред студенти на Педагогически колеж – гр. Плевен.

III. Анкетно проучване. Резултати и изводи

Анкетното проучване е насочено към студенти, обучаващи се в ОКС „професионален бакалавър“ в Педагогически колеж – Плевен. Целта му е да се изследва състоянието на образователната среда, която подготвя бъдещите детски/начални учители и в която те намират реализация. В изследването се поставя особен фокус върху дигиталната среда.

Извадката отговаря на изискванията за непреднамереност на подбора на елементите, представителност и обем. По метода на процентен избор е формирана типична извадка. Анкетирани са 63 студенти, обучаващи се в ОКС „професионален бакалавър“ в Педагогически колеж – Плевен.

След първоначална проверка на анкетните карти се установява, че няма некоректно попълнени данни. След логическата обработка на попълнените анкетни карти се извършва ранжиране на отговорите. Данните се илюстрират графично, анализират се. Достига се до изводи. Дават се препоръки за подобряване на образователната среда.

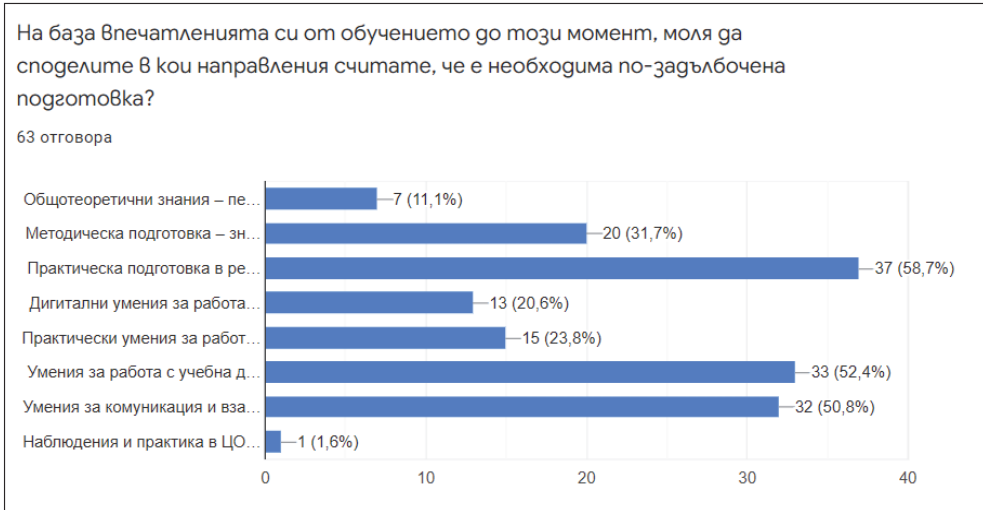
Първият въпрос от анкетата е: *На база впечатленията си от обучението до този момент, моля да споделите в кои направления считате, че е необходима по-задълбочена подготовка?*

Възможните отговори са:

- *Общотеоретични знания – педагогически, психологически*
- *Методическа подготовка – знания и практически умения за преподаване*
- *Практическа подготовка в реална работна среда*
- *Дигитални умения за работа с електронни устройства, платформи*
- *Практически умения за работа с електронни ресурси – електронни учебници, софтуерни продукти*
- *Умения за работа с учебна документация*
- *Умения за комуникация и взаимодействие с родителите*
- *Друго.*

След анализ на получените отговори се установява, че: 58,7% от анкетираните лица (37 студенти) считат, че е необходима по-задълбочена практическа подготовка. 52,4% от респондентите (33 студенти) са на мнение, че е нужно формирането на умения и за работа с учебна документация. 50,8% от анкетираните студенти (32 бъдещи учители) мислят, че по време на университетското обучение трябва да се формират и умения за комуникация и взаимодействие с родителите. 31,7% от респондентите (20 студенти) са на мнение, че методическата подготовка трябва да е по-задълбочена. 23,8% от анкетираните бъдещи педагогически специалисти (15 студенти) откриват нуждата от по-задълбочена работа по формирането на практически умения за работа с електронни ресурси. От по-задълбочена подготовка, свързана с формирането на дигитални умения за работа с електронни устройства и платформи, имат нужда 20,6% от респондентите (13 студенти). 11,1% от анкетираните лица (7 бъдещи учители) споделят, че е необходима по-задълбочена работа, свързана с изграждането на общотеоретичните знания. 1,6% от респондентите (1 студент) изтъква необходимостта от наблюдения и практика в групи за ЦДОУД.

Диаграма 1 онаглеждава процентното съотношение в отговорите на първи въпрос.

Диаграма 1: Мнение – респонденти, първи въпрос

Вторият въпрос от анкетата е: *Според Вас получените по време на Вашето обучение знания и умения за работа с дигитални технологии ще Ви бъдат ли достатъчни в бъдещата професионална дейност като учител?*

Възможните отговори са:

- Да
- Не
- Не мога да преценя.

След анализ на получените отговори се констатира, че: 42,9% от анкетираните лица (27 студенти) са на мнение, че получените по време на обучението им знания и умения за работа с дигитални технологии ще са им достатъчни в бъдещата професионална дейност като учители. 31,7% от респондентите (20 бъдещи учители) мислят, че няма да им бъдат достатъчни. 25,4% от анкетираните бъдещи педагогически специалисти (16 студенти) не могат да преценят.

Диаграма 2 визуализира представения анализ.

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета със студенти)

Диаграма 2: Мнение – респонденти, втори въпрос

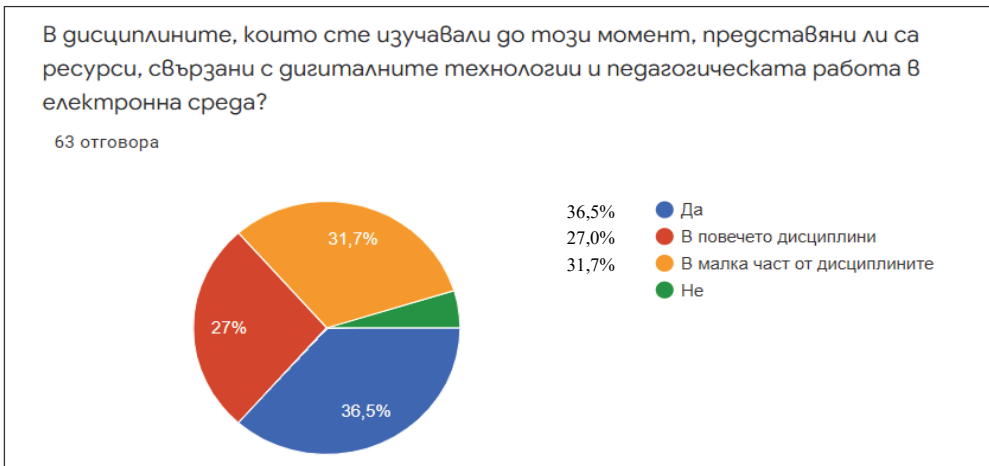
Третият въпрос е: *В дисциплините, които сте изучавали до този момент, представяни ли са ресурси, свързани с дигиталните технологии и педагогическата работа в електронна среда?*

Възможните отговори са:

- *Да*
- *В повечето дисциплини*
- *В малка част от дисциплините*
- *Не.*

Анализът на резултатите показва, че: 36,5% от анкетираните лица (23 студенти) са категорични, че в дисциплините, които са изучавали до този момент, са представяни ресурси, свързани с дигиталните технологии и педагогическата работа в електронна среда. 31,7% от респондентите (20 бъдещи учители) споделят, че в малка част от дисциплините, изучавани до момента, са им представяни такива ресурси. Според 27% от анкетираните лица (17 студенти) в повечето дисциплини са им показвани ресурси, свързани с дигиталните технологии и педагогическата работа, подходящи за работа в ОРЕС. Едва 4,8% от респондентите (3 студенти) отговарят отрицателно на зададения въпрос.

Следващата диаграма онагледява процентното съотношение в отговорите на трети въпрос.

Диаграма 3: Мнение – респонденти, трети въпрос

Четвъртият въпрос е: *Упражненията по дисциплината „Информационни и комуникационни технологии и работа в дигитална среда“, изучавана в първи семестър, спомогнаха ли за повишаване на Вашите умения за използване на дигитални технологии?*

Възможните отговори са:

- Да
- В голяма степен
- Отчасти
- Не.

След анализ на получените отговори се установява, че: най-голям процент от респондентите – 34,9% (22 студенти), отговарят, че упражненията по дисциплината „Информационни и комуникационни технологии и работа в дигитална среда“ спомогат отчасти за повишаване на уменията им за използване на дигитални технологии. 33,3% от анкетираните (21 бъдещи учители) са категорични, че тези упражнения са повишили тяхната дигитална компетентност. 22,2% от респондентите (14 студенти) избират отговор „В голяма степен“. Едва 9,5% от анкетираните студенти (6 бъдещи педагогически специалисти) са на мнение, че упражненията по дисциплината „Информационни и комуникационни технологии и работа в дигитална среда“ не помагат за повишаване на умения им за използване на дигитални технологии.

Диаграма 4 онаглеждава процентното съотношение в отговорите на четвърти въпрос.

Диаграма 4: Мнение – респонденти, четвърти въпрос

Последният въпрос е: *Необходимо ли е според Вас, студентите – бъдещи учители да имат по-сериозна подготовка за повишаване на дигиталната компетентност?*

Възможните отговори са:

- *Да, трябва да се изучават специализирани дисциплини*
- *Да, трябва да има специализирани теми в методическите дисциплини*
- *Не.*

След анализ на получените отговори се констатира, че: 46% от анкетираните лица (29 студенти) са на мнение, че бъдещите учители трябва да имат по-сериозна подготовка за повишаване на дигиталната им компетентност и трябва да има специализирани теми в методическите дисциплини. 42,9% от респондентите (27 бъдещи учители) са на мнение, че за да се повиши тяхната дигитална компетентност, трябва да се изучават специализирани дисциплини. Едва 11,1% от анкетираните лица (7 студенти) отговарят отрицателно.

Диаграма 5 онаглеждава процентното съотношение в отговорите на пети въпрос.

Диаграма 5: Мнение – респонденти, пети въпрос

Изводите, които могат да се направят след анализа на анкетата на базата на мнението на анкетираните студенти, обучаващи се в ОКС „професионален бакалавър“ в Педагогически колеж – Плевен, са следните:

- 1) Университетската подготовка на бъдещите учители трябва да се промени главно в посока на: повишаване на организационните умения и уменията за работа с учебна документация; разширяване на методическата подготовка, вкл. и по дисциплината „Методика на обучението по БЕЛ в детската градина и в началното училище“ – знания и практически умения; повишаване на дигиталните умения на студентите; подобряване на уменията за комуникация и взаимодействие с родителите; увеличаване продължителността на практическото обучение.
- 2) Получените по време на подготовката на бъдещите учители знания и умения за работа с дигитални технологии ще бъдат добра основа в бъдещата им професионална дейност като учители.
- 3) Благодарение на ресурсите, свързани с дигиталните технологии и педагогическата работа в електронна среда, представяни им в дисциплините, които са изучавали до този момент, бъдещите учители ще бъдат подготвени и за работа в ОПЕС.
- 4) Упражненията по дисциплината „Информационни и комуникационни технологии и работа в дигитална среда“, изучавана в първи семестър, повишават уменията на студентите за използване на дигитални технологии, но е необходима и допълнителна подготовка на бъдещите учители за повишаване на дигиталната им компетентност.

Мерки за подобряване на образователната среда, като се постави специален фокус върху условията за повишаване на дигиталната компетентност на бъдещите учители, а отгук и формиране на съвременна педагогическа компетентност:

- 1) Повишаване на дигиталните умения на студентите чрез използването на повече примерни дигитални ресурси в различни дисциплини, вкл. и в дисциплините, свързани с формирането и надграждането на познанията на студентите по дисциплината „Методика на обучението по БЕЛ в детската градина и в началното училище“.
- 2) Разширяване на методическата подготовка – чрез формиране на знания и практически умения за обучение от разстояние в електронна среда (ОРЕС), вкл. и по време на ситуациите/часовете по БЕЛ.
- 3) Обогащане на уменията на бъдещите педагогически специалисти за създаване на ресурси, приложими в ОРЕС, вкл. и ресурси, приложими в ситуациите/часовете по БЕЛ.
- 4) Увеличаване продължителността на практическото обучение и включване и на обучение от разстояние в електронна среда.

Библиография:

- Buzov, E. Interaktivniyat metod v metodikata na obuchenie po konstruirane, tehnologii i predpriemachestvo pri 3-10 – godishnite kato chast ot kompetentnostniya podhod. Sbornik ot Nauchno-prakticheska konferentsiya „Aktualni politiki i praktiki v obrazovaniето. Kompetentnostniyat podhod v obrazovatelniya protses”, Pleven, 2020, s. 48-56
- Lazarov, L. , Lazarova, S. Distantionno obuchenie – predizvikatelstva i putishta za postigane na po-visoko kachestvo na uchebnite kursove – sp. Pedagogika, 2020, br. 3
- Radev, Pl. Obshta uchilishtna didaktika. Plovdiv: UI “Paisiy Hilendarski” , 2005
- Dale, E. *Audio-Visual methods in teaching*. NY: Holt, Rinehart and Winston.
- What is 21st century learning and citizenship all about (2016) - <http://www.P21.org/our-work/citizenship/a-parents-guide> - 28.06.2021 г.*

**ТРУДНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ В ПРОЦЕСА НА ФОРМИРАНЕ
НА СЪВРЕМЕННА ПЕДАГОГИЧЕСКА КОМПЕТЕНТНОСТ У
БЪДЕЩИТЕ ДЕТСКИ/НАЧАЛНИ УЧИТЕЛИ
(АНАЛИЗ НА АНКЕТА С ДИРЕКТОРИ НА ОБРАЗОВАТЕЛНИ
ИНСТИТУЦИИ)**

гл. ас. д-р Христина Гергова
ВТУ, Педагогически колеж – гр. Плевен

**DIFFICULTIES AND PERSPECTIVES IN THE PROCESS OF
FORMING MODERN PEDAGOGICAL COMPETENCE IN FUTURE
CHILDREN'S/PRIMARY TEACHERS (ANALYSIS OF A SURVEY
OF DIRECTORS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS).**

Senior Assist. Prof. Hristina V. Gergova PhD
College of Pedagogy – Pleven

Резюме: Съвременните очаквания към образованието във висшето учебно заведение са насочени не само към формирането на сериозна професионална подготовка, но и към овладяването на широка гама от умения, които са от съществено значение днес и в бъдеще.

Професионалната подготовка и професионалните умения на бъдещите педагогически специалисти, включително и дигиталните, продължават да са актуален научен проблем. В статията се представя проучване, чиято основна цел е да изследва състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите учители да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

Ключови думи: *дигитална образователна среда, педагогическа компетентност, трудности и перспективи.*

Abstract: Modern expectations for education in a higher educational institution are aimed not only at the formation of serious professional training, but also at the mastery of a wide range of skills that are essential today and in the future.

The professional training and professional skills of future pedagogical specialists, including digital ones, continue to be an actual scientific problem. The article presents a study whose main goal is to examine the state of the educational environment with a particular focus on the digital one, which prepares future kindergarten and primary teachers to identify factors and

reasons in an academic context that limit future teachers from acquiring competencies corresponding to current requirements.

Key words: *digital educational environment, pedagogical competence, difficulties and perspectives*

I. Въведение: обща характеристика на изследването. Методология

Проблем на изследване е състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители, както и средата, в която те намират професионална реализация.

Обект на изследване са проблемните зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху подготовката на бъдещите детски и начални учители, както и кариерното им развитие като новоназначени педагогически специалисти.

Предмет на изследване са проблемите и перспективите в подготовката на бъдещи компетентни детски/начални учители.

Целта е: да се изследва състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите педагогически специалисти да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

Очакването е: На база осъщественото проучване:

- да се анализира образователната среда, за да се идентифицират проблемни зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху подготовката на бъдещите компетентни педагогически специалисти и последващото им кариерно развитие като новоназначени учители;
- да се разработи система от мерки за подобряване на образователната среда, като се постави специален фокус върху условията за повишаване на дигиталната компетентност на бъдещите учители, а оттук и формиране на съвременна педагогическа компетентност.

В съответствие с целта на изследването и очакването се решават **две групи задачи**, които си взаимодействат – задачи с теоретичен характер и задачи с практически характер.

Задачи с теоретичен характер:

1. Да се конкретизира същността на понятието „педагогическа компетентност”, като в този контекст се разгледат трудностите и перспективите в процеса на формирането ѝ у бъдещите детски/начални учители.

2. Да се конструират анкети, предназначени за потребители на кадри в лицето на ръководствата на училища и детски градини в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – гр. Плевен, с които да се изслед-

ва състоянието на образователната среда, която подготвя бъдещи компетентни детски/начални учители, и в която те намират реализация.

Задачи с практически характер:

1. Изследване на образователната среда с особен фокус дигиталната чрез проучване сред заинтересованите страни – потребители на кадри в лицето на ръководствата на училища и детски градини в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – гр. Плевен.

2. Да се направи количествен и качествен анализ на получените данни за идентифициране на фактори и причини в академичен контекст, които ограничават бъдещите учители да придобият компетентности, съответстващи на актуалните изисквания.

3. Анализ на причините, затрудняващи ефективната педагогическа дейност на новоназначените учители при обучение в електронна среда, и ограничавачи използването от тях на дигитални ресурси, както и създаването на таква.

4. Аргументирано да се изведат изводи и препоръки.

Основен метод на изследване е анкетата.

II. Теоретична постановка

Извънредното положение в страната, свързано с разпространението на COVID-19, продиктува необходимостта от редица промени в образователния процес. Предизвикателствата на днешния ден налагат нуждата от промяна и в образователната среда. За българското образование това служи като стимул за дигитализация и шанс за модернизация на системата.

Дигиталната образователна среда е инструмент за изграждане на лична свобода за всеки обучаван. Той може да учи в удобна за него среда и да използва най-подходящия за него стил на учене в любимата дигитална среда. Дигиталното обучение е свързано с практиката на разпространяване на знания, както и използване на информационните и комуникационните технологии и цифрови средства във всекидневния живот и преподавателските практики. Според Е. Бузов „технологиите намират все повече своето приложение във всички образователни институции“ (Бузов, 2020: 48).

Подготовката на бъдещите педагогически специалисти и в дигитална образователна среда е свързана с известни предизвикателства. Съвременните обществени очаквания към висшето образование са насочени не само към изграждането на сериозна професионална подготовка, но и към овладяването на широк спектър от умения, които са от съществено значение днес.

Учителската професия е професия, с която се предопределя бъдещето на нацията. Педагогическите способности на учителя се създават не от една единствена способност, а от система от знания, умения и отношения, както и от тяхната интеграция при овладяване на педагогическите изисквания. Затова и бъдещият педагогически специалист трябва да е информиран за актуалното

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

състояние на съвременното образование и да е подготвен за осъществяване на педагогическа дейност „днес“ и „утре“.

По време на обучението си във висшето учебно заведение студентът трябва да усвои необходимите теоретични знания и да изгради умения за практическата им реализация в реална учебна среда. Подготовката на студентите – бъдещи педагогически специалисти, трябва да е съобразена с изискванията и потребностите на съвременните ученици и обществото. Необходимо е да притежават определени знания, умения и отношения, формиращи тяхната педагогическа компетентност.

Съвременната педагогическа компетентност на учителите е съвкупност от знания, умения и отношения, свързани с преподаването, ученето и възпитаването на деца и ученици, които да „работят“ със знанието и да го прилагат на практика, т.е. подготовката на подрастващи, които да могат и да действат. Педагогическите специалисти, притежаващи тази компетентност, ще разбират по-добре обучаваните и ще общуват с тях по-пълноценно. В процеса на педагогическо взаимодействие ще възпитават у тях качества и ценности, които ще подготвят подрастващите за справяне с предизвикателствата на динамичния свят, в който живеем. Подготовката на бъдещите учители е изключително важна за тяхната по-нататъшна роля в живота на подрастващите.

Днес е необходимо у бъдещите учители да се формира и развие една съвременна комплексна и многостранна компетентност – съдържателна, методическа, технологическа, свързана с формирането у децата и учениците на уменията да учат, което се осъществява чрез базовото университетско образование на бъдещите педагогически специалисти. Това са параметрите на една съвременна педагогическа компетентност. Формирането на тази компетентност е предизвикателство, което стои пред университетското педагогическо образование. Необходимо е по време на академичната подготовка бъдещите учители да се изградят като многостранно подготвени специалисти, чийто интерес се простира върху различните сфери на живота през XXI век. Висшето образование трябва да формира нагласата у бъдещите учители и да положи основите на комплексна и многостранна компетентност, която те да поддържат и да надграждат.

Професионалната подготовка и професионалните умения на бъдещите педагогически специалисти, включително и дигиталните, са предмет на много изследвания и продължават да са актуален научен проблем. Актуалността произтича от динамиката на промените и необходимостта от проучване на непрекъснато изменящите се изисквания и потребности. В ситуацията, породена от COVID-19 и пренастройването на начина на живот към нови ориентири и приоритети, педагогическите специалисти се оказват ключов фактор за запазване качеството на образованието в условията на обучение в електронна среда. Тази необходимост налага да се проучат възможностите и да се предложат решения за подобряване на условията, които ще съдействат за по-доб-

рата подготовка на учителите, за да се справят с новите предизвикателства в условията на дигитална образователна среда.

Това е една от причините, породили нуждата от изследване на състоянието на образователната среда с особен фокус дигиталната, която подготвя бъдещите детски и начални учители, както и средата, в която те намират професионална реализация. Изследователската работа е ориентирана в посока въздействие върху факторите, които оказват влияние върху качеството на педагогическата дейност, респективно върху качеството на образованието.

За целите на изследването през периода април – май, 2022 г. се проведе анкетно проучване сред заинтересованите страни – директори на образователни институции в област Плевен, студенти и възпитаници на Педагогически колеж – Плевен. Разработени са три формуляра – анкета за директори на образователни институции; анкета за възпитаници на Педагогически колеж – Плевен и анкета за студенти на Педагогически колеж – Плевен. Тъй като обхватът на изследване е голям, резултатите от проведеното проучване ще се проследят диференцирано в три отделни статии, представящи мнението на трите групи респонденти.

В настоящата статия вниманието се фокусира върху анкетното проучване, проведено с директори на училища, в които се провежда обучение в начален етап на основната образователна степен, и с директори на детски градини, както и анализ на резултатите от него. Респондентите имат поглед върху знанията и уменията на новоназначените педагогически специалисти и познават трудностите, които те срещат в процеса на работа. Въз основа на тези наблюдения и опит могат да дадат адекватна оценка на състоянието на образователната среда и да насочат към препоръки, свързани с въздействие върху факторите, които оказват влияние върху качеството на педагогическата дейност, респективно върху качеството на образованието.

За целите на проучването е разработена анкета за директори на училища и детски градини. Тя е анонимна. По форма – писмена. Анкетната карта е разработена съобразно образователния статус и професионалния опит на анкетираните. Предвид пандемичната обстановка анкетирането се проведе онлайн. Респондентите получават на електронна поща, разработена в Google Forms, анкета. Попълват я, а анкетаторът, авторът на статията, получава попълнените анкетни карти в реално време.

На база осъщественото проучване се направи анализ на образователната среда с особен фокус дигиталната, за да се идентифицират проблемни зони и дефицити, които оказват неблагоприятно влияние върху кариерното развитие на новоназначените учители. Въз основа на анализа се правят препоръки и се предлагат конкретни дейности за оптимизиране на средата с оглед повишаване, от една страна, качеството на професионалната подготовка на бъдещите учители с фокус върху дигиталните умения, и от друга – осигуряване на условия за по-нататъшно развитие на компетентностите в условия на съвременната дигитална образователна реалност.

Следва представяне на обобщените резултати от анкетното проучване, проведено с директори на училища, в които се провежда обучение в начален етап на основната образователна степен, и с директори на детски градини.

III. Анкетно проучване. Резултати и изводи

Анкетното проучване е насочено към директори на училища, в които се провежда обучение в начален етап на основната образователна степен и директори на детски градини. Целта му е да се изследва състоянието на образователната среда. В изследването се поставя особен фокус върху дигиталната среда.

Извадката отговаря на изискванията за непреднамереност на подбора на елементите, представителност и обем. По метода на процентен избор е формирана типична извадка. Анкетирани са 22 директори на образователни институции.

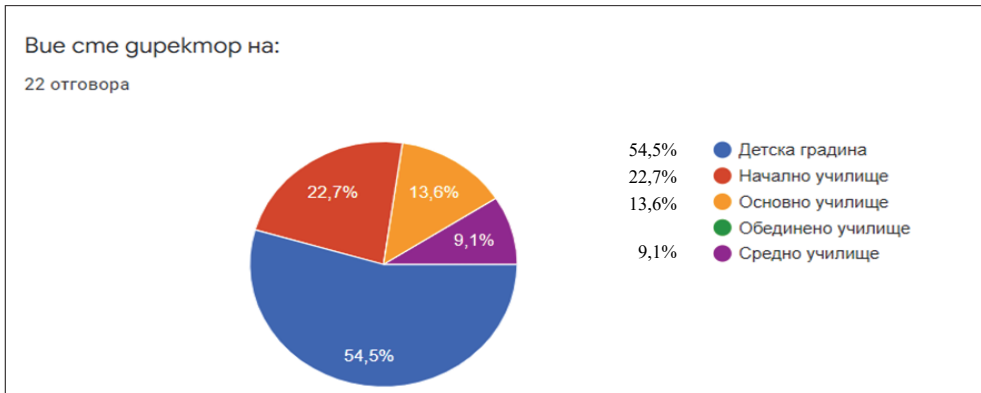
След първоначална проверка на анкетните карти се установява, че няма некоректно попълнени данни. След логическата обработка на попълнените анкетни карти се извършва ранжиране на отговорите. Данните се илюстрират графично, анализират се. Достига се до изводи. Дават се препоръки за подобряване на образователната среда.

Първият въпрос от анкетата е: *Вие сте директор на:*

Възможните отговори са:

- *Детска градина*
- *Начално училище*
- *Основно училище*
- *Обединено училище*
- *Средно училище.*

След анализ на получените отговори се установява, че: 54,5% от анкетираните (12 респонденти) са директори на детски градини; 22,7% (петима) от анкетираните са директори на начално училище; 13,6% от респондентите (3 директори) ръководят основно училище; 9,1% от анкетираните (2 респонденти) са директори на средно училище. Диаграма 1 визуализира в процентно отношение мнението на анкетираните лица по първия въпрос от анкетната карта.

Диаграма 1: Мнение – респонденти, първи въпрос

Вторият въпрос от анкетата е: *Имате ли в последните 5 години назначени учители в ДГ/учители в начален етап на обучение?*

Възможните отговори са: *Да* и *Не*. След анализ на получените отговори се констатира, че: в по-голям процент от образователните институции, които са част от изследването, има новоназначени педагогически специалисти – 86,4% от анкетираните лица (19 директори) отговарят положително на зададения въпрос. Едва 13,6% от респондентите (3 директори) не са назначавали учители в последните 5 години. Диаграма 2 показва становището на анкетираните лица по втория въпрос.

Диаграма 2: Мнение – респонденти, втори въпрос

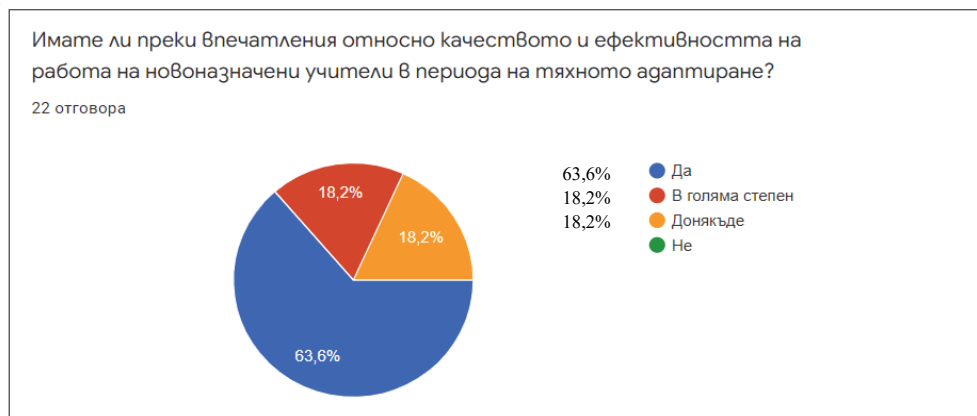
Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

Третият въпрос от анкетата е: *Имате ли преки впечатления относно качеството и ефективността на работа на новоназначени учители в периода на тяхното адаптиране?*

Възможните отговори са:

- Да
- В голяма степен
- Донякъде
- Не.

След анализ на получените отговори се установява, че: 63,6% от анкетираните лица (14 директори) имат впечатления относно качеството и ефективността на работа на новоназначените учители в периода на тяхното адаптиране. 18,2% от респондентите (4 анкетиращи) отговарят, че имат в голяма степен такива впечатления. Същият процент от директорите, участвали в анкетното проучване, са на мнение, че имат частични впечатления относно качеството и ефективността на работа на новоназначените учители в периода на тяхното адаптиране – т.е. избират отговор „Долякъде“. Диаграма 3 онагледява процентното съотношение в отговорите на този въпрос.

Диаграма 3: Мнение – респонденти, трети въпрос

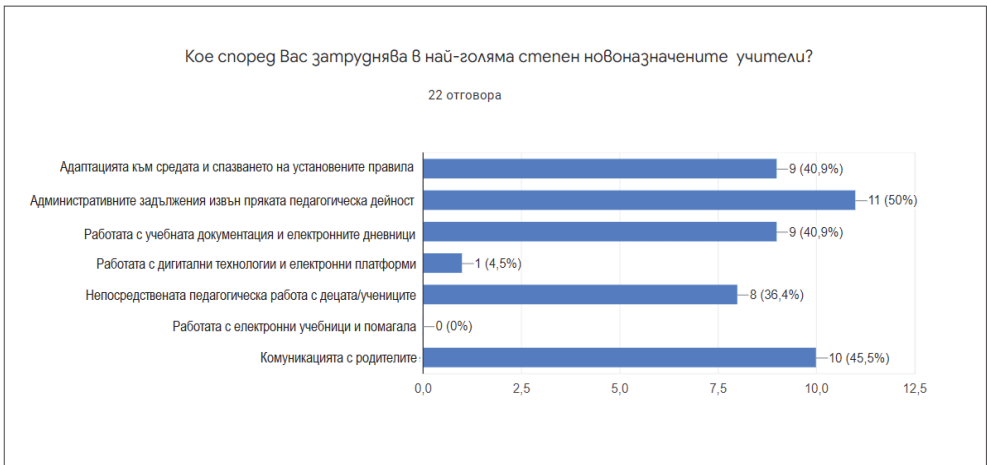
Четвъртият въпрос е: *Кое според Вас затруднява в най-голяма степен новоназначените учители?*

Възможните отговори са:

- Адаптацията към средата и спазването на установените правила
- Административните задължения извън пряката педагогическа дейност
- Работата с учебната документация и електронните дневници
- Работата с дигитални технологии и електронни платформи

- *Непосредствената педагогическа работа с децата/учениците*
- *Работата с електронни учебници и помагала*
- *Комуникацията с родителите.*

Анализът на резултатите показва, че: според 50% от респондентите (11 директори) административните задължения извън пряката педагогическа дейност затрудняват най-много новоназначените учители. Комуникацията с родители е най-трудна за новоназначените педагогически специалисти според 45,5% от анкетираните лица (10 директори). Според 40,9% от анкетираните директори (9 директори) най-трудна за гореспоменатите учители е работата с учебната документация и електронните дневници. А според други 40,9% от анкетираните лица (9 директори) адаптацията към средата и спазването на установените правила затруднява в най-голяма степен учителите със стаж до 5 години. 36,4% от респондентите (8 директори) определят като най-сериозно затруднение за новоназначените учители непосредствената педагогическа работа с децата/учениците. Едва 4,5% от анкетираните директори (1 директор) определят като най-трудна за изследваната група учители работата с дигитални технологии и електронни платформи. Диаграма 4 илюстрира процентното съотношение между отговорите на анкетираните лица.

Диаграма 4: Мнение – респонденти, четвърти въпрос

Петият въпрос е: *Под какви форми ръководството на образователната институция оказва подкрепа на новоназначените учители?*

Възможните отговори са:

- *Наставничество*
- *Индивидуално подпомагане от други учители съобразно заявената потребност*

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

- *Групови форми на въвеждаща квалификация*
- *Включване в обученията за повишаване на дигиталната компетентност.*

След анализ на получените отговори се установява, че: 68,2% от респондентите (15 директори) са на мнение, че наставничеството е най-често използваната форма за подкрепа на новоназначените учители. Според същия процент директори индивидуалното подпомагане от други учители, съобразно заявената потребност, е най-ефективната форма за подкрепа на въпросните педагогически специалисти. 40,9% от анкетиранията лица (9 директори) смятат, че груповите форми на въвеждаща квалификация са най-успешни за подкрепа на новоназначените педагогически специалисти. 31,8% от респондентите (7 директори) определят включването в обученията за повишаване на дигиталната компетентност като основната форма за подкрепа на новоназначените учители. Следващата диаграма онагледява процентното съотношение в отговорите на този въпрос.

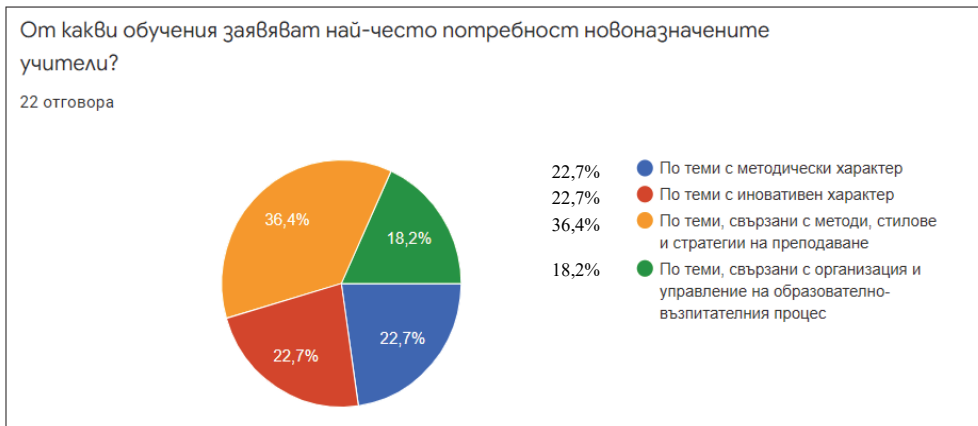
Диаграма 5: Мнение – респонденти, пети въпрос

Шести въпрос е: *От какви обученията заявяват най-често потребност новоназначените учители?*

Възможните отговори са:

- *По теми с методически характер*
- *По теми с иновативен характер*
- *По теми, свързани с методи, стилове и стратегии на преподаване*
- *По теми, свързани с организация и управление на образователно-възпитателния процес.*

След анализ на получените отговори се констатира, че: новоназначените педагогически специалисти имат най-голяма нужда от обучения по теми, свързани с методи, стилове и стратегии на преподаване. Това споделят 36,4% от анкетираните лица (8 директори). 22,7% от респондентите (5 директори) са на мнение, че новоназначените учители заявяват най-често потребност от обучения по теми с иновативен характер. Същият процент директори споделят, че новоназначените педагогически специалисти имат нужда от обучения по теми с методически характер. 18,2% от анкетираните лица (4 директори) са на мнения, че учителите със стаж до 5 години имат нужда от обучения по теми, свързани с организацията и управлението на образователно-възпитателния процес. Диаграма 6 онаглеждава процентното съотношение в отговорите на този въпрос.

Диаграма 6: Мнение – респонденти, шести въпрос

Седми въпрос е: *В образователната институция има ли практика новоназначените учители да се насочват индивидуално към обучения на външни организации в зависимост от потребностите?*

Възможните отговори са *Да* и *Не*.

Анализът на резултатите показва, че: 72,7% от анкетираните лица (16 директори) са отговорили положително на този въпрос, а 27,3 % от респондентите (6 директори) отговарят отрицателно.

Диаграма 7 визуализира процентното съотношение в отговорите на този въпрос.

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

Диаграма 7: Мнение – респонденти, седми въпрос

Осми въпрос е: *Образователната институция организира ли специализирани обученията на новоназначени учители за повишаване на дигиталната им компетентност?*

Възможните отговори са:

- *Да, ежегодно*
- *Когато има необходимост*
- *Не.*

След анализ на получените отговори се установява, че: според най-голям процент от анкетираните лица – 77,3% (17 директори), образователната институция, която ръководят, организира специализирани обученията за новоназначените учители, когато има необходимост. 13,6% от респондентите (3 директори) споделят, че организират такива обученията ежегодно. Само 9,1% от анкетираните (2 директори) не организират специализирани обученията за учителите със стаж до 5 години.

Следващата графика онагледява процентното съотношение в отговорите на осми въпрос.

Диаграма 8: Мнение – респонденти, осми въпрос

Девети въпрос е: *Според Вас новоназначените учители в детска градина/учители в начален етап проявяват ли интерес към използване на дигитални технологии и електронни ресурси в обучението?*

Възможните отговори са:

- Да
- В голяма степен
- Отчасти
- Не.

След анализ на получените отговори се установява, че: 59,1% от респондентите (13 директори) са на мнение, че новоназначените учители проявяват в голяма степен интерес към използването на дигитални технологии и електронни ресурси в обучението. 36,4% от анкетираните лица (8 директори) мислят, че педагогическите специалисти със стаж до 5 години по-скоро имат интерес към използване на дигитални технологии и електронни ресурси в обучението. Едва 4,5% от респондентите (1 директор) споделя, че интересът към използването на гореспоменатите технологии е отчасти.

Диаграма 9 онагледява процентното съотношение в отговорите на девети въпрос.

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

Диаграма 9: Мнение – респонденти, девети въпрос

Десети въпрос е: *В какви направления според Вас трябва да се подобри университетската подготовка на бъдещите учители, за да са по-ефективни в професията?*

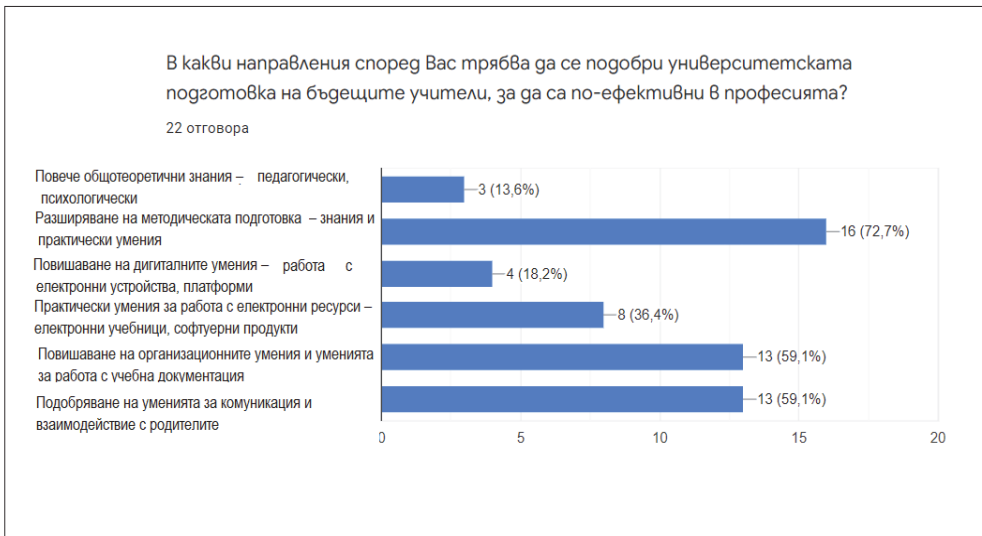
Възможните отговори са:

- *Повече общотеоретични знания – педагогически, психологически*
- *Разширяване на методическата подготовка – знания и практически умения*
- *Повишаване на дигиталните умения – работа с електронни устройства, платформи*
- *Практически умения за работа с електронни ресурси – електронни учебници, софтуерни продукти*
- *Повишаване на организационните умения и уменията за работа с учебна документация*
- *Подобряване на уменията за комуникация и взаимодействие с родителите.*

След анализ на получените отговори се констатира, че: според 72,7% от анкетираните лица (16 директори) трябва да се разшири методическата подготовка на бъдещите учители. 59,1% от респондентите (13 директори) са на мнение, че в университетите, подготвящи бъдещи учители, трябва да се работи в посока повишаване на организационните умения и уменията за работа с учебна документация. Според същия процент директори по време на висшето си образование бъдещите педагогически специалисти трябва да подобрят уменията си за комуникация и взаимодействие с родителите. 36,4% от анкетираните лица (8 директори) са на мнение, че трябва да се подобрят прак-

тическите умения на бъдещите учители за работа с електронни ресурси. Бъдещите педагогически специалисти трябва да повишат дигиталните си умения според 18,2% от анкетираните директори (4 директори). 13,6% от респондентите (3 директори) са на мнение, че университетската подготовка на бъдещите учители трябва да се подобри в посока на натрупване на повече общетеоретични знания.

Диаграма 10 визуализира представения анализ.

Диаграма 10: Мнение – респонденти, десети въпрос

Изводите, които могат да се направят след анализа на анкетата и на база на мнението на анкетираните директори, са следните:

- 1) Затрудненията на новоназначените учители са свързани главно с административните задължения извън пряката педагогическа дейност, комуникацията с родителите, адаптацията към средата и спазването на установените правила, работата с учебната документация и електронните дневници и в по-малка степен – с непосредствената педагогическа работа с децата/учениците.
- 2) Основните форми, чрез които ръководството на образователната институция оказва подкрепа на новоназначените учители, са наставничеството и индивидуалното подпомагане от други учители, съобразно заявената потребност.
- 3) Новоназначените педагогически специалисти търсят помощ и подкрепа в професионалния си път чрез обучения на разнообразни теми.

Трудности и перспективи в процеса на формиране на съвременна педагогическа компетентност у бъдещите детски/начални учители (анализ на анкета с директори и образователни институции)

- 4) Успешна практика е новоназначените учители да се насочват и индивидуално към обученията на външни организации в зависимост от потребностите им.
- 5) Новоназначените педагогически специалисти категорично проявяват интерес към използване на дигитални технологии и електронни ресурси в обучението.
- 6) Университетската подготовка на бъдещите учители трябва да се промени главно в посока на: разширяване на методическата подготовка – знания и практически умения; повишаване на организационните умения и уменията за работа с учебна документация; подобряване на уменията за комуникация и взаимодействие с родителите.

Мерки за подобряване на образователната среда, като се постави специален фокус върху условията за повишаване на дигиталната компетентност на бъдещите учители, а отгук и формиране на съвременна педагогическа компетентност:

- 1) Разширяване на методическата подготовка – чрез формиране на знания и практически умения за обучение от разстояние в електронна среда (ОРЕС), вкл. и по време на ситуациите/часовете по БЕЛ.
- 2) Обогаляване на уменията на бъдещите педагогически специалисти за създаване на ресурси, приложими в ОРЕС, вкл. и ресурси, приложими в ситуациите/часовете по БЕЛ.
- 3) Повишаване на организационните умения и уменията за работа с учебна документация.
- 4) Подобряване на уменията за комуникация и взаимодействие с родителите чрез включването на бъдещите педагогически специалисти в родителски срещи и тренинги по време на практическото им обучение.

Библиография:

- Buzov, E. Interaktivniyat metod v metodikata na obuchenie po konstruirane, tehnologii i predpriemachestvo pri 3-10 – godishnite kato chast ot kompetentnostniya podhod. Sbornik ot Nauchno-prakticheska konferentsiya „Aktualni politiki i praktiki v obrazovaniето. Kompetentnostniyat podhod v obrazovatelniya protses”, Pleven, 2020, s. 48-56
- Lazarov, L., Lazarova, S. Distantionno obuchenie – predizvikelstva i putishta za postigane na po-visoko kachestvo na uchebnite kursove – sp. Pedagogika, 2020, br. 3
- Radev, Pl. Obshta uchilishtna didaktika. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski”, 2005
- Dale, E. *Audio-Visual methods in teaching*. NY: Holt, Rinehart and Winston.
- What is 21st century learning and citizenship all about (2016)* - <http://www.P21.org/our-work/citizenship/a-parents-guide> - 28.06.2021 г.

КАК УЧИТЕЛИТЕ ИНТЕРПРЕТИРАТ ОБРАЗНОСТТА НА МУЗИКАЛНИЯ ЕЗИК В КЛАВИРНИЯ СБОРНИК НА ПАРАШКЕВ ХАДЖИЕВ „БАБИНА ПРИКАЗКА“

Смилена Смилкова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ гр. Бургас

HOW TEACHERS INTERPRET THE IMAGERY OF MUSICAL LANGUAGE IN PARASHKEV HADJIEV'S PIANO BOOK „A GRANDMOTHER'S TALE“

Smilena Smilkova

University „Prof. Dr. Asen Zlatarov“ Burgas

Резюме: Предложеният материал разглежда и анализира словесната интерпретация на част от клавирните пиеси в сборника на Парашкев Хаджиев „Бабина приказка“. Тълкуването на образното съдържание, заложено в кратките и изразителни детски пиеси, е резултат от поставена творческа задача на учители, работещи в ДГ „Св. св. Кирил и Методий“ гр. Две могили, област Русе. Целите на тази задача са: да се стимулира и прояви творческото мислене, емоционалността и чувствителността на преподавателите към звуковия рисунък в избрана от тях пиеса; да се изобрази словесно личната представа от въздействието на звучащия музикален език; да се използва тази форма на изразяване като пример и задача на децата в предучилищна възраст при упражняване на музикалната дейност възприемане на музика; да се стимулира творческата фантазия и въображение на децата от ранна възраст чрез инструменталната музика, с тенденция подготвяне на бъдеща слушателска аудитория. Разработените идеи на преподавателите предлагат възможности и варианти при интерпретирането на кратки програмни музикални произведения, полезни и необходими за конкретната работа с децата, водеща към бъдещо личностно културно и познавателно развитие.

Ключови думи: възприемане на инструментална музика, детска градина, учители, въображение, творчество.

Abstract: The proposed material examines and analyzes the verbal interpretation of part of the piano pieces in Parashkev Hadjiev's collection „A Grandmother's Tale“. The interpretation of the figurative content embedded in the short and expressive children's plays is the result of a creative task set for teachers working in the „St. St.

Cyril and Methodius“ town of Dve Mogili, Ruse region. The goals of this task are: to stimulate and demonstrate the creative thinking, emotionality and sensitivity of the teachers to the sound pattern in a play chosen by them; to verbalize the personal image from the impact of the sounding musical language; to use this form of expression as an example and task for children of preschool age when practicing the musical activity of music perception; to stimulate the creative fantasy and imagination of children from an early age through instrumental music, with a tendency to prepare a future listening audience. The developed ideas of the teachers offer possibilities and options in the interpretation of short program musical works, useful and necessary for the specific work with children, leading to future personal cultural and cognitive development.

Keywords: *perception of instrumental music, kindergarten, teachers, imagination, creativity.*

Творческото начало е заложено във всеки един човек. При едни личности то е ярко и видимо изразено. При други се таи в дълбините на природата им и може би търси момент, в който да се прояви. При трети – с помощта на обкръжението (семейство, училище, професия, общество) и с наличието на индивидуални смелост, желание и стремеж, се градят натрупвания, които трасират пътя за проявление на креативността.

В своята книга „Креативност“ професорът по психология от Клеърмонтския университет Михай Чиксентмихай пише: „Творчеството се явява основен източник за осмисляне на нашия живот поради две най-главни причини. Първо, повечето постижения, които са интересни, важни и хуманни, са резултат от творческа дейност... Втората причина за обаянието на креативността е, че когато участваме в творческия процес, чувстваме как живеем по-пълноценно, отколкото през останалото време... с доближаване до усещането за онази идеална пълнота, която всички търсим, но рядко постигаме в живота.“ (Чиксентмихай, 2019: 9-10)

Виготски определя педагогически насоки за разширяване на детския опит, посредством връзката между фантазията и реалността, с цел създаване на стабилни основи за творческа дейност на децата:

- колкото повече детето е видяло, чуло, преживяло, усвоило на базата на възприето количество елементи от действителността, толкова по-значителна и продуктивна ще бъде дейността на неговото въображение;
- създаване от миналия опит на нови комбинации чрез чужда или социална компетентност;
- влияние на емоционалния фактор чрез разширяване и задълбочаване на чувството и неговата творческа преработка. (Виготски, 1982: 17; 26)

Нарастването на натрупаното познание като обем и дълбочина, разширяването на междупредметните връзки, логиката на взаимната обвързаност и

предопределеност на събития, факти, действия и последствия, са позиция, въз основа на която възникват, осмислят се и се реализират творческите хрумвания, идеи и дела.

Хуторской уточнява, че формирането на съвременното образование се гради на няколко важни умения/компетентности: ценностно-символни, учебно-познавателни, информационно-комуникативни и общокултурни и личностно усъвършенстващи (Хуторской, 2005: 31). Музиката в своята универсалност на въздействие (особено при възприемането ѝ), би могла да се впише във всяка една от изброените компетенции – и като форма на обучение, и като средство за възпитание, и като сила на внушение.

Възприемането на музика стимулира и развива емоционалността на слушателя, абстрактното му мислене, образните му представи. А при възпитанието на бъдещите слушатели, тази дейност развива музикалните слух, памет, мислене, опит, фантазия, въображение. Музикалните инструментални примери, които децата слушат и възприемат в детската градина са основани на образните заглавия и изразителния музикален език, използван от композиторите. Яркостта на звученето често замества необходимостта от словото. Децата, съобразно своя характер, темперамент, усет към звучащата материя, се влияят от заглавния образ или излизат извън неговите предели. Добрата подготовка на учителите, тяхното лично отношение към музикалното изкуство и стремежът им да провокират творческото и нестандартно начало в децата е част от пътя към възпитанието на бъдещи слушатели. Разбирането, интерпретирането, осмислянето на „невидимия“ музикален език е дълъг, понякога безкраен процес на вникване, тълкуване, въздействие и откривателство. Възможностите, предизвикателствата, удовлетворението, насладата, които музиката като изкуство предлага и поднася на своята аудитория, са висши дарове, които радват, възпитават и удовлетворяват сетивността на душата. Именно за това, подготовката на бъдещи слушатели е необходимо да започне от ранна възраст, за да могат децата неусетно да проникнат, усетят и култивират свой образен и динамичен свят, подготвен и трениран както от качествените слухови музикални възприятия, така и от възможностите, които музиката предоставя на фантазията и въображението им.

Водещ фактор (равнопоставен на семейството и обществото) в обучението и възпитанието на децата е Учителят. За него Джани Родари пише: „Учителят е с децата, за да изяви най-хубавото от самия себе си, за да развие също в самия себе си навичките на творчеството, въображението, конструктивния ангажимент в серията дейности, смятани сега за равностойни: живопис, пластика, драма, музика, емоционален живот, морал, познание, техническо конструиране, театър...” (Родари, 2015: 194) Левина отбелязва, че учителят от нов тип трябва органично да съчетава богат духовен и ценностен свят, развита естетическа култура и способност да бъде продуктивен. (Левина, 2011: 57)

Във връзка с отбелязаното по-горе, бе поставена творческа задача на 9 учители, работещи в ДГ „Св. св. Кирил и Методий” гр. Две могили, област

Русе. Тя се състои в написване на кратък разказ или приказка по индивидуално избрана пиеса от клавирния цикъл на Парашкев Хаджиев „Бабина приказка“. Изборът на този сборник е обусловен от образните заглавия на пиесите, кратката им форма, изразителността и достъпността им за децата от предучилищна възраст. Целите на тази задача са: да се стимулира и прояви творческото мислене, емоционалността и чувствителността на преподавателите към звуковия рисунък в избрана от тях пиеса; да се изобрази словесно личната представа от въздействието на звучащия музикален език; да се използва тази форма на изразяване като пример и задача за децата при упражняване на музикалната дейност възприемане на музика; да се стимулира творческата фантазия и въображение на децата от ранна възраст, с тенденция подготвяне на бъдеща слушателска аудитория.

Клавирните пиеси от цикъла „Бабина приказка“ са дванадесет на брой, определени от П. Хаджиев като „музикални картини“. (Хаджиев, 1965:1) Подбраните от учителите пиеси са: „Бабина приказка“, „Дървен кон“, „Гайда“, „Влак“, „Утеха“ и „Пеперудки“. Предпочитанията са към „Бабина приказка“ и „Утеха“.

Творческата интерпретация на пиесите „Влак“ и „Утеха“ Боряна Фучеджиева е озаглавила „Дългоочаквана ваканция“. В нея много успешно са съчетани детското външение при първото пътуване с влак и утехата, която внучето носи на пра-дядо си. Образната рисунка на движението на влака и предизвиканите от него емоции са в унисон със съдържанието на произведението. Връзката между „Влак“ и „Утеха“ е неусетна и логична, свързваща различните емоционални линии. „Това лято за първи път щях да се кача на влак... Това огромно чудовище предизвикваше у мен и страх, и любопитство... Първоначално спокойният и бавен влак се движеше все по-бързо и по-бързо, а през прозореца на купето картините се сменяха, като във филм. Напрежението ми се засилваше със скоростта, а мисълта, че никой не е в състояние да спре огромното туловище на влака върна безпокойството ми... Чудовището, обаче, с лекота намали и спря на китната гара на селото, което обожавах... На пейката пред къщата тъжно беше навел глава дядо Стою. За мен той беше разказвачът на вълшебни истории. Самотата и тъгата му се виждаха отдалече. Затичах се и извиках: „Дядко!“ Старецът надигна глава. Очите му светнаха. Усмихнаха се. Прегърнах го и се зарадвах, че моят разказвач на вълшебни приказки е тук и ме очаква. Мисълта, че все още е нужен някому, че е обичан, че историите му се помнят, направи стария човек щастлив и изгони самотата.“

„Живяла някога една гъсеничка, която се смятала за най-грозната на света. Който я зърнел, се отворачавал от нея... Качила се на клонка, после на лист и започнала да пуска нишка. С тази нишка си оплела пашкул и легнала. Когато гъсеничката се събудила, пашкулът се разпаднал и тя паднала, но по странен начин – полетяла... Гъсеничката била много учудена. Тогава тя погледнала в капка роса и видяла, че се е превърнала в прекрасна пеперуда... Преживяла дните си като една изящна, многоцветна и с красива окраска пепе-

руда.“ Изхождайки от фактурата и звученето на „Пеперудки“, Гюлчин Юмерова образно е описала метаморфозата на пеперудата, противопоставяйки красотата и полета ѝ, с терзанията на гъсеничката. Познавателният характер на приказката носи информация в областта както на музикалната образност, така и на литературата и околния свят.

Спокойното темпо, разказвателния характер, полифоничността, на „Утеха“, дават възможност и за вариантност, и за идентичност в образността на пиесата. Маргарита Кънева и Илияна Иванова са създали своите творби, използвайки сходно съдържание в историите си. Общото в тях е емпатията – способността за съпреживяване емоциите, чувствата и мислите на другите. Възпитателното внушение и въздействие на приказките е продиктувано както от характеристиките и съдържанието на музикалния език, така и от предназначението им за детска аудитория.

„– Хайде, качвайте се в колата, за да отидем по-бързо на гости на баба Василка! – каза тате. Веселка се върна в кухнята, сякаш беше забравила нещо. Бързо се качи на столчето и отвори горния шкаф. Там мама беше подредила кутийки с бисквитки, вкусни курабийки и шоколадчета. Веселка взе една кутийка с курабийки и скоро всички пътуваха с новата кола... След час пристигнаха в селото, където живееше нейната баба. Завариха я седнала на пейката пред голямата къща. Седеше сама и изглеждаше тъжна... Първа от колата скочи Веселка и се затича към баба си. Двете се прегърнаха и момичето даде подаръка, който носеше.

– Това е за теб, бабо!– каза Веселка.

Сълзи от умиление и радост се стекоха по лицето на баба. Детето започна да я милва с малките си ръчички, като ѝ говореше нежно:

– Не плачи, мила бабо, ние всички много те обичаме! Да си ни жива и здрава, бабо!“ (М. Кънева)

„Беден грънчар имал само една дъщеря. Когато момиченцето поотраснало, помолило баща си да му позволи да продава на пазара млякото, което тяхната крава Божанка давала... Един ден, след като момиченцето успяло да продаде всичкото мляко и щастливо се връщало към дома при своя татко, по пътя си срещнало една баба. Възрастната жена седяла на пейката до една чешма и плачела неутешимо. Момиченцето я съжалило и се спряло до нея.

- Защо плачеш, мила бабо? – попитало я то.

- Нямам с какво да се нахраня, чедо. Останах съвсем сама на този свят. – през сълзи рекла възрастната жена.

Момиченцето заровило в торбата, която носело със себе си и извадило от нея късче хляб, което баща му всеки ден му давал, когато го пращал на пазара.

- Вземи този хляб, бабо, и не плачи. – опитало да я успокои то – Близките ти може и да ги няма, но аз няма да те забравя. Чакай ме тук, по това време, всеки ден. Ще ти давам от хляба си и ще заделям по малко от млякото, което татко ме праща да продавам на пазара.

- Дал ти Бог добро, дете! – казала бабата, сега вече заплаквайки от щастие. (И. Иванова)

„Тази музика е малко тъжна. С тъга се сетих за отдавна отминало време. Времето, когато бях малко, палаво дете. Беше време на много игри навън и смях. Тъжното е, че никога няма да се повтори.“ Така започва своята приказка Надежда Ангелова. В нея тя разказва за бабиното детство на село, през зимата. „Зимите тогава били други – с много и дълбок сняг. Там, на село, снегът падал бавно, спокойно между чукарите, задържал се чист, пухкав и бял дълго време, защото в селцето живеели само няколко старци... Нямамо машини, които да ринат снега, нито коли и хора, които да го газят и цапат. Всичко било чисто и бяло, дърветата отрупани със сняг, привели ниско клони, а снегът искрял на слънцето, като че ли е направен от скъпоценни камъни – истинска приказка. Само врабците се престававали да стоят на студа и скачали насам-натам в търсене на храна... Утрините били много студени. Клоните на близкото дърво скърцали пронизително от студа.“ Образността на описанието връща спомените – за уютата и топлината на бабиния дом, за детските игри в снега, за радостта от съприкосновението с възможностите, които зимата предоставя на детските ентузиазъм, изобретателност и фантазия. Впечатление прави езикът на авторката, разкриващ ярко и осезателно богатството на представите ѝ. Лиричният характер на пиесата „Бабина приказка“ предполага идилична и сантиментална образност, почувствана и интерпретирана успешно от Н. Ангелова.

Павлина Симеонова е подбрала пиесата „Дървен кон“:

„В един град имало въртележка с дървени кончета. Децата по цял ден ги яздели и се забавлявали. Всички кончета били еднакви – с лъскави гривии, ярки седла, всяко си имало юзджичка и звънче. Само едно си нямамо звънче. Децата често го пренебрегвали и това било най-тъжното конче на света. Една вечер, когато всичко утихнало, кончето тихо-тихо слязло от въртележката и тръгнало през полето. Вървяло и мислело, че не иска повече да е тъжно конче. И както вървяло, така и не разбрало как стигнало до една къщичка наред с полето... А в къщичката живеело едно момченце с майка си. То си нямамо много играчки, но било умно и добро дете... То било най-тъжното малко момченце, понеже си нямамо приятели... На сутринта слънцето изгряло над полето и погалило с лъчите си малката къщичка. Момченцето бързо станало и изтичало на двора, за да даде трохички на птичките. Видяло дървеното конче, което още кротко си спяло до къщичката, и не повярвало на очите си. Бързо влязло в къщата и се върнало с едно одеало, с което избърсало кончето от сутрешната роса. А после бръкнало в джоба си и вързало на вратлето на кончето най-прекрасното звънче на света. Кончето поклатило глава, звънчето запяло, слънцето се усмихнало... Кончето изцвилело тихичко, потъркало муцунка в рамото на момченцето и от този момент двамата станали неразделни. И вече нямамо тъжно конче, нито тъжно момченце.“

Означеното темпо на „Дървен кон“ е бодро. Размерът е неравноделен – 5/8. Динамиката е звучна. Изброеното предполага жизненост, енергия, движение. П. Симеонова е открила по-различен нюанс на интерпретиране на музикалното съдържание. Разбира се, възприемането на музика е лично и индивидуално усещане, съпроводено с персонални представи и образност. В този смисъл, предложеното тълкувание е не само емоционално осмислено, но и нравствено насочено.

Изборът на Искра Енева включва две пиеси: „Бабина приказка“ и „Гайда“. За всяка от тях тя е написала отделна приказка.

„Имало едно време едно дете. То живеело в едно прекрасно китно селце, в дома на своите баба и дядо. Всичките му дни минавали в много смях, труд и невероятни истории, които баба му измисляла всяка вечер. В дома си баба му имала шарена ракла, в която криела най-чудната машина на времето – в нея се поставяли ленти и тя всяка вечер прожектирала и разказвала невероятни приказки... Първата, която детето запомнило, била приказката за добрите постъпки, добрите думи и за лошите постъпки, клюките, сплетните и лъжите.“ Последващата приказка наподобява митологичната за кутията на Пандора.

„Бабина приказка“ е бавна, в известна степен „монотонна“ пиеса, която има изразителен среден дял, който предполага раздвижване на покоя и тишината. Вероятно този дял е провокирал И. Енева към драматичната приказка за пуснатото на свобода зло. Изводите и мъдростта са изведени на края, в контекста на музикалното съдържание: „А сега мило дете усмихни се и заспивай сладко. Мама, тати, баба, дядо ще бдят над теб и ще изгонят всички чудовища, за да си щастлив и доволен. И помни: доброто винаги побеждава. Имай винаги надежда ти!“

„В една далечна, далечна висока планина живяла една стара, стара коза. Когато разбрала, че е дошъл сетният и час тя казала на своят пастир: „Моят час вече удари, и аз още днес ще се пренеса на небето и ще стана ярка звездичка. Имам една молба към теб господарю! Моля те направи от моята кожа писана гайда, която да свири, пее и весели всички хора по земята, а на теб ще изпълнява всички добри желания, които намислиш.“ Пастирът изработил гайдата, тя станала чудно хубава, прекрасно изписана и с най-вълшебната мелодия на света, която можела и да размива и да разплаква хората.“ Така започва втората приказка, написана от И. Енева. Благодарение на своята вълшебна гайда, пастирът успял да накара принцесата да се засмее и се оженил за нея. „И аз бях на тяхната сватба, три чифта обувки изтрих, пих медовина до насита, смях се с цяло гърло и накрая реших да запиша тази приказка в моят вълшебен дневник, откъдето да стигне до теб мило, мое дете. Обичам те! Усмихни се и бъди вечно щастлив!“ Този красив и щастлив финал на приказката е в контекста на съдържанието на музикалната тъкан. Движението в триоли на фона на статичен, еднообразен акомпанимент, създава усещане за тембъра на гайдата, писнала и разсмяла всеки, който я чуе. Желанието на Искра Енева да се потопи в невероятния свят на музиката чрез създадените от нея приказки е

израз на стремежа и охотата ѝ да превърне музикалния език в достъпна и възпитаваща форма на въздействие.

„Понеделник сутрин, часът е 6:45. В дома на четиричленното семейство Йорданови сме... Майката става и с вик „Успяхме се“, събужда бащата и децата. Всички започват бързо да се приготвят за работа и училище. Из стаите хвърчат пижами, чорапи, тетрадки и документи. Семейството закъснява. Момчето плаче, момчето е гладно, бащата не си намира мобилния телефон, а майката приготвя кутии с храна за децата. Успяват да се приготвят и тичат по стълбището, защото имат броени минути да стигнат навреме до жп гарата и да се качат във влака. Бащата носи всички раници и чанти и от време на време изпуска по нещо и се връща да го вземе. Майката се опитва бягайки да оправи косата си. Децата прескачат стъпала и се смеят силно. Излизат на улицата и подредени като вагони на влак продължават да тичат, за да не закъснеят. Бягат ли бягат и със сетни сили стигат секунда преди техния влак да потегли.“ Интересен подход от страна на Тихомира Недялкова към пиесата „Влак“ за адаптиране на музикалната тъкан към словесната. Движението на мелодията наподобява звука и свирката на движещ се влак, усиливащата се до гръмогласност динамиката сякаш го приближава към нас, изострайки напрежението чрез усет за забързаност, а еднообразния акомпанимент на пиесата напомня монотонния тропот на влаковата композиция върху релсите. Именно това усещане за ускорение и интензитет Т. Недялкова успешно представя в своя разказ.

Тамара Петрова пише:

„„Баба“

(на всички, които поглеждат към небето и се усмихват на някого)

Баба е ...

Баба е всичко – и майка, и баща, и приятел, и брат, и сестра.

Баба е – топла камина с пукащи в огъня дърва.

Баба е – аромат на вкусна гозба, носещ се още от пътната врата.

Баба е – мекият плетен пуловер, който те топли през зимния ден.

Баба е храм – можеш да поплачеш, да се посмееш. Тя винаги ще те изслуша.

Баба е учител – понякога строг, но винаги мъдър.

Но баба я няма ...

Мила бабо, ще те помним с много обич цял живот.

Ние бабо, сме доволни, че отгледа ни с любов!“

Емоционалната нагласа на Т. Петрова за „Бабина приказка“ определено е не само в контекста на музикалното съдържание. Тя надхвърля заглавната образност, за да изрази своята чувствителност, привързаност, благодарност, нежност, мъка и тъга към портрета на Баба, чрез лирична и трогателна прощувственост.

От представената творческа задача могат да се направят следните изводи:

- Музиката е език, който влияе върху емоционалната чувствителност и въображение чрез изразните си средства и фантазните образи, изразени чрез тях;
- Важно условие за развитието на интерес и разбиране на музикалните език и съдържание, е интересното, интригуващо и достъпно представяне на образната идейност, заложена в звуковата тъкан от страна на учителя;
- Ролята на Учителя е от голямо значение за създаване и поддържане на интерес у децата към възприеманите инструментални произведения, провокиране на детската любознателност, изграждане на полезни слушателски навици.

Възприятията, които невидимият музикален език рисува, не информират директно. Те по-скоро ангажират – и емоционално, и мисловно – най-вече въображението, фантазията, творческата същност на личността. Обогащането на познанията на децата в предучилищна възраст с разнообразни програмни инструментални произведения е начална стъпка към безкрая на музиката и познанието, която тя носи.

Литература

- Chiksentsmikhaj, M. Kreativnost, Sofiya, Khermes, 2019.
- Hadzhiiev, P. Babina prikazka, Sofiya, DI Nauka i izkustvo, 1965.
- Hutorskoy A. Metodika lichnostno-orientirovannogo obucheniya. Kak obuchat' vsekh po raznomu? Posobiye dlya uchitelya – Moskva, VLADOS.PRESS, 2005
- Levina, I., Idei produktivnogo obucheniya v praktike podgotovki budushchikh uchiteley muzyki. //Sb.pedagogika muzykal'nogo obrazovaniya problemy i perspektivy razvitiya, III Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya ochno-zaochnaya konferentsiya g.Nizhnevartovsk, 19-20 aprelya 2011 goda, Izdatel'stvo Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta, 2011, s.53-57.
- Rodari, D. Gramatika na fantaziyata. Sofiya, Siela, 2015.
- Vigotski, L. Vûobrazhenie i tvorchestvo na deteto. Sofiya, Nauka i izkustvo, 1982.

СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИЧНИ СРЕДСТВА В ОБУЧЕНИЕТО ПО МУЗИКА

гл. ас. д-р Венцислав Петров
Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“
Педагогически колеж – Плевен

MODERN TECHNOLOGICAL TOOLS IN MUSIC EDUCATION

Principal Asst. Dr. Ventsislav Petrov
University of Veliko Tarnovo „St. Sv. Cyril and Methodius“
Pedagogical College – Pleven

Резюме: Статията обръща внимание на използването на съвременните технологии в обучението по музика. Новите технологии, които изискват от учителя да мисли много по-задълбочено за това как учениците интерпретират обучението по музика чрез съвременните дигитални платформи.

Ключови думи: *съвременни технологии, дигитални платформи, музикално обучение.*

Abstract: The article draws attention to the use of modern technologies in music education. New technologies that require the teacher to think much more deeply about how students interpret music learning through modern digital platforms.

Key words: *modern technologies, digital platforms, music education.*

В днешния свят, в който така динамично се развиват технологиите става все по-трудно за учителите да бъдат на „ти“ с всички нови платформи, които ни предоставя глобалната мрежа. Прилагането на която и да е техника в практиката отнема ценно време и освен това може да се превърне в разочароващо изживяване за някои учители на принципа „проба-грешка“, докато открият най-правилния път за тях, по който да се справят. „Терминът технологично обучение е свързан с използването на различни методи на обучение, в които се използват и съвременните достижения на дигиталното настояще. От друга страна, технологичното обучение може да се дефинира като средство за технологично развитие на личността, което може да бъде образователно, възпитателно и развиващо“. (Бузов, 2022: 51) Важно е да се знае, че технологията не представлява заплаха за ролята на учителя по музика и когато се използва правилно, тя може да бъде ценен актив за всяка преподавателска практика.

Популяризирането на съвременните технологии в обществото е определяща характеристика на века, в който живеем сега, преобразуващ начина, по който хората работят, учат, общуват и прекарват свободното си време. Това е

от особена важност в областта на музиката, където присъстват технологиите. Те са се превърнали в необходимост, в създаването, производството, изразяването, разпространението, популяризирането и потреблението на музика, а музикалното образование не е изключение. То претърпява значителен растеж и цялостното надграждане на тенденцията на използване на съвременните технологии в класната стая. Технологията се развива бързо и нейното приложение в класната стая по музика не е напълно използвано. Въпреки че е възможно да не мислим за музикалното образование и технологиите като хибрид, те си взаимодействат и работят добре заедно по много начини. Независимо дали са начинаещи или напреднали в областта на музиката, учителите разбират ползите от използването на новите технологии в клас. Как се случва това и какви са ползите от технологиите?

Едно от предимствата на съвременните технологии е, че те спестяват един от най-необходимите ресурси имайки предвид и забързаното ежедневие, а именно – времето! Технологизацията и напредъкът в тази област прави по-бързо и по-лесно за всеки учител да планира уроци, да оценява работата на учениците и да общува с тях. В допълнение към спестяването на време използването на технологии в класната стая предлага на учителите по музика няколко предимства:

- Мотивацията на учениците да учат се повишава. Използването на технологии в часовете по музика доставят удоволствие на учениците, защото те са от поколенията родени и растящи заобиколени от нови технологии.
- Напредъкът в съвременните технологии подобрява достъпността и способността на учениците да създават и анализират музика. Това означава, че учениците, които използват технологията в класната стая по музика, могат да я видят като просто още един инструмент.
- Използването на технологии в музикалните класни стаи позволява на учителите да диференцират или да направят ученето значимо за всички ученици.
- Технологията позволява на учениците да работят със собствено темпо.

Факт е, че „учениците очакват учебните среди да бъдат богати на дигитални технологии. Това очакване е основано най-вече на техните лични и развлекателни занимания по време на извънучилищната част от живота им... Днешното поколение деца и млади хора възприемат с нетърпение, лекота и ентузиазъм навлизането на новите технологии. По тази причина то често е наричано с термини като поколение Z, Internet поколение, нет поколение, дигитални по рождение (‘digital natives’) и т.н. Но дали наистина владеят дигиталните технологии свободно във всички сфери на живота си? Все по-голям брой преподаватели и изследователи смятат, че тези ученици владеят технологиите свободно в живота си извън училище, но значително по-малко в об-

разователния контекст“ (Лазарова, Лазаров, 2022: 12) Използването на нови технологии в музикалното образование ни позволява да направим оптимизация на средствата, формите и методите на преподаване. Въвеждането на нови информационни технологии в обучението по музика допринася за усъвършенстване на утвърдените форми и методи на обучение. Новите съвременни методи на обучение са предназначени да реализират идеите за личностно ориентирано и развиващо се образование, да повишат ефективността и качеството на образователния процес. Съвременните технологии имат положителен педагогически ефект върху възпитанието на музикалната култура на учениците, развитието на визуално-образното мислене, музикалните знания, умения и способности, а също така влияе положително върху развитието на творческия и интелектуалния потенциал на учениците.

Може би един от най-убедителните аргументи за използването на технологиите в музикалното образование идва от Graham Freeman, професор по музикология в Queen's University, University of Toronto, and Ryerson University. Той твърди:

„Едно от най-значимите предизвикателства при използването на онлайн технологията за подкрепа на музикалното образование е това на асинхронното обучение. Изучаването на музика е в много отношения чиракуване. Ние правим много повече от това просто да учим учениците на музика: ние ги наставяваме, напътстваме ги и измерваме напредъка им, като предоставяме репертоар, който едновременно ги насърчава и предизвиква. В традиционната класна стая и студио това винаги е било лична връзка, в която можем да предадем информация чрез нашите думи, нашите жестове, нашите изражения и нашите изпълнения.

Когато технологията замени или разшири това чиракуване, трябва да коригираме нашия педагогически подход. Как може ученикът да получи знанията, от които се нуждае, когато ние не сме в стаята, за да ги насочваме? Като учители понякога забравяме колко мълчалива информация предаваме на учениците чрез непринуден разговор и съвместно изследване, динамика, която не винаги е възможна в технологична екосистема, която насърчава асинхронното обучение.

Следователно новата технология изисква от мен да мисля много по-задълбочено за това как учениците ще интерпретират моята педагогика чрез дигиталната платформа. Вместо органично да следвам динамиката на урока по почти импровизационен начин, както бих могъл да направя лично, трябва да предвидя всички различни начини, по които моите ученици усвояват информация, как обработват и прилагат тази информация, както и въпросите и предизвикателствата могат да се сблъскат, докато учат. По същество технологиите ми помагат да стана по-добър учител, като опознавам своите ученици и техните нужди от обучение по-задълбочено от всякога.“ [<https://www.rcmusic.com/about-us/news/the-important-role-of-technology-in-music-educatio>]

Carey Worrod, мениджър по образователно и музикално съдържание на дигиталното обучение в Royal Conservatory of Music, се съгласява с Freeman и добавя, че докато технологията е добавена стойност към учебния опит на ученика, тя никога не може напълно да замени ролята на учителя. „Технологиите не могат да заменят учебния опит на лична динамика ученик-учител, която съществува в музикална класна стая“, казва той. „Способността за визуална и звукова оценка на ученик и незабавна обратна връзка не може да бъде подценена. Технологията обаче може да позволи на учителя да достигне и да подкрепи учениците, които може да се почувстват пренебрегнати, а при големи класове и натоварени графици това може лесно да се случи.

Технологията позволява на учителя да предостави допълнителни материали, които могат да помогнат в подкрепа на тези ученици. Някои от тези методи могат да бъдат под формата на онлайн конференции, видеоклипове с инструкции и възможността учениците да качват изпълнения и да получават обратна връзка. Има голям напредък в технологиите и учителите трябва да са наясно с това развитие, тъй като то може да подобри учебния опит за учениците от 21-ви век и да насърчи ангажираността.“ [<https://www.rcmusic.com/about-us/news/the-important-role-of-technology-in-music-education/>]

Изхождайки от факта за използването на съвременни технологии в музикалната класна стая, в таблицата по-долу се предлага общ преглед от съвременни технологии, които може да бъдат използвани. Този списък е съставен от Дънкан Макрил, старши преподавател по музикално образование от Университета на Съсекс.

Таблица 1.

Технология	Примери	Употребите включват
Електронни клавиатури	Преносими клавиатури	Избор от широк набор от инструментални звуци; използвайте акорд и/или ритмична подкрепа.
MP3 музикални файлове	iPhon или друг MP3 плейър	Възпроизвеждане на песни или бекграунд песни от физически MP3 плейър за подпомагане на пеенето, ритъма или работата на ансамбъла в целия клас.
	Онлайн/„облачни“ музикални библиотеки – YouTube, Spotify или Google Play	Или незабавен достъп (чрез интернет връзка) до музика от богата колекция.
Устройства за запис	Таблет, мобилен телефон, преносим цифров видео- и/или аудиорекордер	Аудио/видео запис и възпроизвеждане на работата на учениците

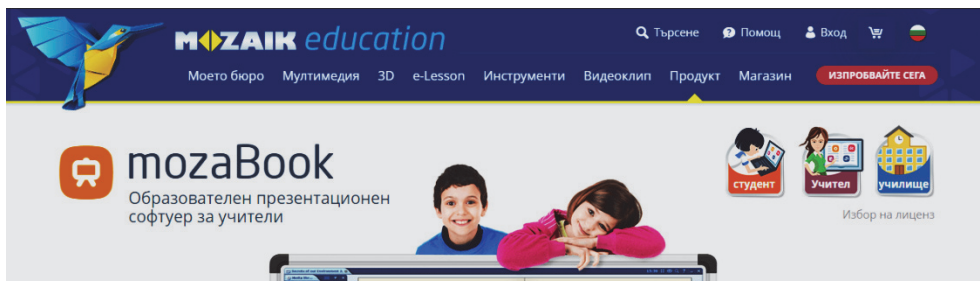
Преносим аудио запис	Преносими записващи устройства Tascam DR или Roland R	Извършване на стереозаписи на живо в класната стая или на други места
Видеозапис	Таблет, видеокамера, Zoom, мобилен телефон	Заснемане на видео на текущата работа или на финалните изпълнения с цел създаване на портфолио от работата на учениците; прожектиране на дъската; споделяне с учениците/родителите чрез училищната мрежа
Аудио запис	Audacity (безплатно), Wavelab	Записване на звуци, редактиране (включително височина) и добавяне на ефекти
Електронно портфолио	Училищна или уеб хоствана платформа за обучение, напр. 2Build a profile, Edmodo	Учениците създават и имат достъп до собственото си портфолио или до портфолиото на класа, включително аудио и/или видеозапис на работата си в областта на музиката през определен период от време; и ги споделят с родителите/настойниците си
Онлайн музикални видеоклипове и уроци „как да“	YouTube, Ultimate Guitar	да се обучавате сами, като използвате уроци „как да“ и имате достъп до огромна колекция от музикални видеоклипове онлайн, например за подпомагане на пеенето
За по-уверените в музиката или технологиите:		
Таблет или смартфон	Таблети, напр. iPad, Galaxy, Nexus, Xperia Повечето смартфони (iOS или Android); музикални приложения, напр. GarageBand, PocketBand, Nodebeat, Vebot, или виртуални инструменти и инструменти, като Alchemy synth, метроном, тунер за китара	Аранжиране на предварително създадени цикли за създаване на подложка; създаване на ритми или цикли чрез плъзгане и пускане; импровизиране върху прости цикли или ритми/акорди; използване на лесни за възпроизвеждане виртуални инструменти или инструменти като инструменти на учителя

Секвенсер, базиран на цикли	GarageBand, FL Studio, Acid, Music Maker	Прослушване и избор на готови цикли от пул (плъзгане и пускане) за създаване на композиция; възможност (в някои програми) за редактиране на цикли/инструменти и записване на нови песни
Софтуерни програми, базирани на облак	Soundation, O-Generator	Онлайн музикални програми, които учениците могат да използват както вкъщи, така и в училище, за да композират и създават собствена музика
Кодирани в реално време	Sonic Pi – софтуерен инструмент за Raspberry Pi, Mac OS, Windows или Linux	Просто музикално приложение за лесно създаване на цикли и композиции или за използване в компютърни уроци
За опитни потребители:		
Секвенсър	Cubase, Logic, Sonar, Studio One, Mixcraft	Създаване на MIDI или аудио подложки като инструмент на учителя за подпомагане на инструментална, ритъм или пееща работа в класната стая; използване на виртуални инструменти и ефекти за възпроизвеждане на звуци
Софтуер за партитура и нотирание	Sibelius, Finale, MuseScore	Изготвяне на партитури и части с възможност за тяхното възпроизвеждане

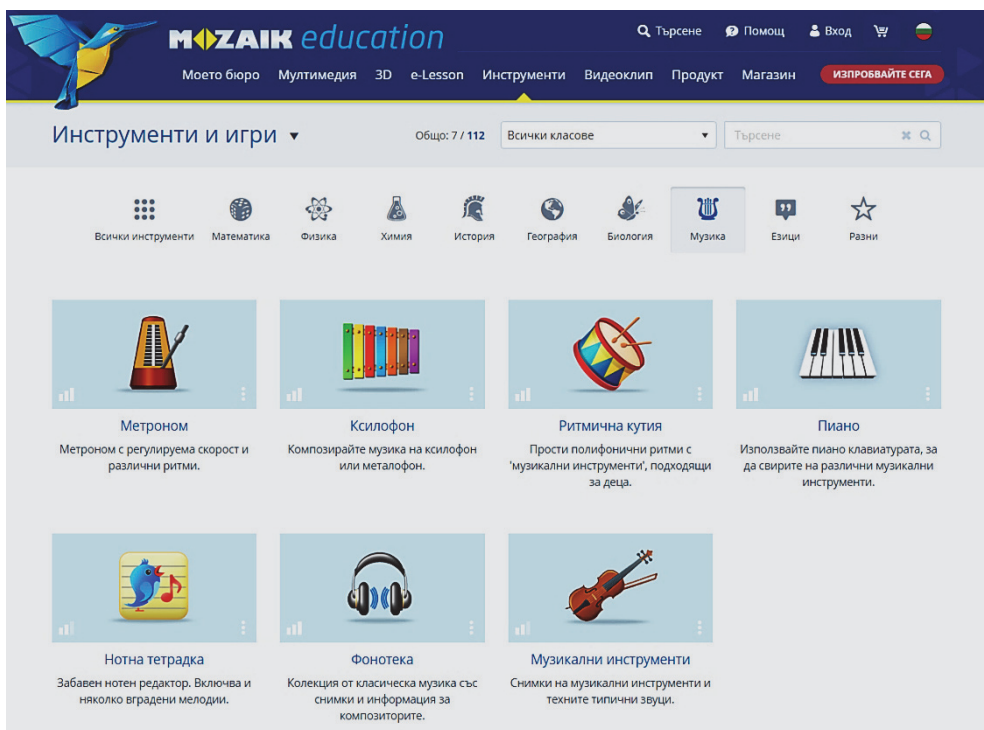
Teaching Primary Music (Daubney, 2017: 56-57).

Разбира се, че с този списък не се изчерпват технологичните възможности, които ни предлага съвременния свят имайки предвид и факта, че в областта на съвременните технологии развитието е динамично и постоянно се разработват нови платформи за образованието. Един такъв пример е образователният презентационен софтуер за учители MozaBook

Фигура 1. Начална страница на дигиталната платформа mozaBook

Фигура 2. Страница, която показва част от музикалните приложения в платформата

Платформата включва богат дигитален инструментариум от мултимедийни елементи, електронни уроци, илюстрации, анимации и др. Учителите могат да публикуват домашни на учениците онлайн, да споделят съдържание, да създават цифрови модули, да проследяват задания и да предоставят обратна връзка, както и множество опции за презентации. Музиката също намира своето място в тази онлайн платформа. По достъпен и интересен начин уче-

ниците могат да се запознаят с музикалните инструменти, които са представени в 3D видео клипове. Има богата колекция от класическа музика, която е обогатена със снимки и информация за даден композитор.

Това приложение е едно от най-новите разработки за образователен софтуер. Неговото развитие, обогатяване с информация и ресурси със сигурност ще се развива, а това може единствено да бъде от огромна полза в часовете по музика. Съвременните технологични средства в обучението по музика променят начина на обучение, разширяват и обогатяват дейностите, но „тук е водещ примерът на педагогическите специалисти в образованието, тяхното адекватно отношение и начинът им на приемане на новото и уменията им да управляват промяната“ (Кръстев, 2022: 280)

Литература:

1. Buzov, E. (2022), Kachestvoto na tehnologichnoto obuchenie po konstruirane, tehnologii I predpriemachestvo i ucheshtata se tehnologichna obshtnost. Sbornik s dokladi ot nauchno-prakticheska konferencia „Aktualni politiki I praktiki v obrazovaniето. Kachestvo na obuchenieto – proekcii I ochakvaniq”, Pleven
2. Krustev, A. (2022), Priobshtavashtata inteligentnost model za razvitie na socio-emocionalni kompetentnosti. Sbornik s dokladi ot nauchno-prakticheska konferencia „Aktualni politiki I praktiki v obrazovaniето. Kachestvo na obuchenieto – proekcii I ochakvaniq”, Pleven
3. Lazarova, S., Lazarov, L. (2022). Digitalni tehnologii v obuchenieto. Universitetsko izdatelstvo „Sv. Sv. Kiril I Metodii”, Veliko Tarnovo
4. Macrill, D. (2017), Teaching Primary Music
5. <https://www.rcmusic.com/about-us/news/the-important-role-of-technology-in-music-educatio> (posledno poseten na 14.10.2022)
6. <https://www.mozaweb.bg/bg/index.php> (posledno poseten na 14.10.2022)

**„ЛУДИ МОМЕНТИ“, ЮНОШЕСКА КРИЗА ИЛИ НАЧАЛО
НА ПСИХОТИЧЕН ЕПИЗОД – КАК ПОДДЪРЖАМЕ ДИАЛОГА
С РОДИТЕЛИТЕ?**

доц. д-р Диана Циркова
Бургаски свободен университет

**„CRAZY MOMENTS“, ADOLESCENT CRISIS OR THE BEGINNING
OF A PSYCHOTIC EPISODE – HOW DO WE MAINTAIN
THE DIALOGUE WITH THE PARENTS?**

Assoc. Prof. PhD Diana Tsirkova
Burgas Free University

Резюме: Текстът очертава няколко акцента в консултативната и психотерапевтична работа с юноши и техните родители. В първата част фокусът е върху клиничните знаци, които биха помогнали на консултиращия да се ориентира дали юношеското поведение е съвкупност от „луди моменти“, предизвикани от трудностите на периода, дали това е юношеска криза – процес, съпътстващ нормалното юношество или е начало на психотичен епизод. В тази част е отделено място на връзката между психотичните състояния и употребата на психоактивни вещества. Представени са „маскираните“ депресивни състояния, които често остават неразпознати или интерпретирани само възпитателно, без да се отчитат психичните движения и рискове, които крият тези състояния. Разгледани са и теоретични възгледи, обясняващи аспекти на юношеската хомосексуалност и транссексуалност, както и мястото на невротичната форма на транссексуалност при юношите в нашето съвремие. Във втората част акцентът е върху поддържането на диалога с родителите, тяхното изслушване и съпътстване, което нерядко поставя въпроси от собственото им юношество и изисква деликатни интервенции по насочване за индивидуална психотерапевтична работа.

Ключови думи: *Юношеска криза, психотично състояние, транссексуализъм, родителски нарцисизъм*

Abstract: The text outlines several key points in the counselling and psychotherapeutic work with adolescents and their parents. In the first part, the focus is on the clinical signs that would help the counsellor understand whether the adolescent behaviour is a collection of „crazy moments“ caused by the difficulties of the period, whether it is an adolescent crisis – a process accompanying normal adolescence, or is the beginning of a psychotic episode. A section of this part is dedicated on the relationship between psychotic states and the use of psychoactive substances. The „masked“ depressive states are introduced, which often remain unrecognized or interpreted only educationally, without taking into account the mental movements and risks that these states hide. Also examined are some theoretical views explaining aspects of adolescent homosexuality and transsexuality, as well as the place of the neurotic form of transsexuality in the contemporary adolescents. In the second part, the emphasis is on maintaining the dialogue with the parents, listening and accompanying them, which

often raises questions from their own adolescence and requires tactful interventions in the direction of individual psychotherapeutic work.

Key words: *adolescent crisis, psychotic episode, „masked“ depressive states, transsexualism, parental narcissism*

В консултативната практика често ще чуем: „не приемам юноши, защото са трудни“, „не работя с юноши, защото трябва да приемам и родителите им“. Юношеството е периодът, в който структурата на психично функциониране кристализира и често е много трудно да се разграничи дали трудностите на юношата са част от обичайните проблеми на порастването или са начало на психично разстройство. Дългогодишна консултативна работа с юноши и техните родители и теоретична работа върху психоаналитични текстове, посветени на юношеската психопатология и клиника, очертаха няколко посоки, които могат да ориентират консултиращия в неговата работа с юноши и родители. Така този текст беше организиран около няколко акцента в консултативната и психотерапевтична работа с юноши.

В първата част фокусът е върху клиничните знаци, които биха помогнали на консултиращия да се ориентира дали юношеското поведение е съвкупност от „луди моменти“, предизвикани от трудностите на периода, дали това е юношеска криза – процес, съпътстващ нормалното юношество или е начало на психотичен епизод. В тази част е отделено място на връзката между психотичните състояния и употребата на психоактивни вещества. Представени са „маскираните“ депресивни състояния, които често остават неразпознати или интерпретирани само възпитателно, без да се отчитат психичните движения и рискове, които крият тези състояния. Разгледани са и теоретични възгледи, обясняващи аспекти на юношеската хомосексуалност и транссексуалност, както и мястото на невротичната форма на транссексуалност при юношите в нашето съвремие. Въпроси които са твърде актуални за училищните психолози, както и за всички, приемащи юноши в консултативната си практика. Изведени са много специфични теми, които могат да послужат за по-задълбочено събиране на анамнезни данни и ориентирание в психичното функциониране на юношата. Представен е случай на работа с юноша, който позволява дидактично да бъдат изведени знаци, очертаващи психотична структура на психично функциониране и сочещи към начало на юношеска психоза.

Във втората част акцентът е работа с родителите, тяхното изслушване и съпътстване, което нерядко поставя въпроси от собственото им юношество и изисква деликатни интервенции по насочване за индивидуална психотерапевтична работа. Начинът, по който родителите възприемат, интерпретират и търсят помощ за състоянията, през които преминава порастващото им дете, също трябва да бъде оценяван и мислен от консултиращия (Boykinova, 2019). Поддържането на диалога с родителите е важна част от консултативния процес.

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод – как поддържа диалога с родителите?

„Луди моменти“ и тяхното място в процеса на юношество

Много от белезите, считани за предвестници на психотичните нарушения, могат да бъдат част от нормалните белези на юношеството. Такива са: магическото мислене (споделяне на окултни практики, теории за свръхестествени явления, свръхангажираност с астрология, обяснение на явления и процеси по магичен начин); нарушение на функционирането (промяна на режима, на дейностите, загуба на приоритети, дезинвестиране на дейности и поведения, типични за миналото на юношата); значителна загуба на инициативност (липсва инициатива за обичайните и за нови дейности, юношата трябва да бъде подканян и като че ли върши всичко по принуда); странни поведения (ритуали и натрапливости, страхове, част от които може и да са съществували в детството, но сега са доразвити и усложнени); емоционална нестабилност, с чести неуместни афекти (редуване на еуфория с тъга, несъответен смях или плач); социално оттегляне, изолация (съвременните форми за комуникация и пандемичната обстановка засилват тези прояви на нежелание за комуникация с връстници и възрастни); значително понижаване на хигиената (юношата не се къпе, не си мие зъбите и т.н. Необходимо е да се напомня многократно, но дори и в този случай той или тя се грижи за себе си с нежелание).

На фона на телесните промени, които са драматични, съществуващия социален натиск и влизането в сексуалните отношения, всеки „луд момент“, който юношата демонстрира може да бъде преходен (Marcelli, Braconnier, 2018). Това, което ориентира консултирания е еволюцията на състоянието. Едновременно с търпението, което е необходимо за разграничаване на различни знаци, тяхната тежест и динамика, съществува и риск от банализирането им, недостатъчно внимание към тях и свеждане до клишета. Те могат да бъдат интерпретирани като прояви на „оригиналност“ и „артистичност“ от юношата. Най-често семейното обкръжение играе роля за ранното идентифициране на проблемите, както и за negliжирането им. Това има отношение към способността на родителите да реагират по адекватен начин на трудностите на своя юноша. Многократно по време на консултация, родители са споделяли, че забавянето на срещата със специалист е било продиктувано от опасения синът или дъщеря им да не бъдат етикетирани като „шизофреници“.

Въпросите, които ще ни ориентират в интервюто и ще ни дадат материал за да преценим тежестта на състоянието са свързани със:

- семейната история (споделя ли семейството данни за психотични състояния или необясними странни поведения в предишни поколения);
- историята на юношата като дете;
- история с употреба и злоупотреба с вещества.

Най-баналните състояния на „луди моменти“ могат да се отнесат към инцидентни прояви, свързани с употреба на алкохол или вещества, преминаване на граници и експериментиране с различни рискови поведения, смяна на настроеността и емоциите и т.н. Водещото при ориентирането на консултира-

ция е контекста на състоянието, както и отношението на самия юноша, неговата критичност, както и отношението на родителите. Обичайно тези състояния са преходни.

Юношеска криза

Самият процес на юношество е зареден с психотичен потенциал. Това прави всички въпроси, присъщи на едно нормално протичащо юношество, способни да предизвикат криза и психична нестабилност. Ще припомним важното значение на въпроса за идентичността, както и въпроса за преразпределението на нарцистичните и обектни либидни инвестирации (Delarosh, 2018).

Психотични състояния

В юношеската психопатология са изведени някои рискови фактори, валидни за психотичната декомпенсация (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018):

- присъствие на психоза в семейната история;
- предразположение на личността;
- нарушено функциониране в психичното развитие преди юношеството;
- преходни мозъчни травми, нисък IQ;
- усложнения по време на бременността, травми по време на раждането или в ранна бебешка възраст;
- травматични житейски събития в историята на субекта;
- история на употреба и злоупотреба с вещества.

Ще разгледаме по-подробно острите психотични епизоди, познати още като „остър налуден пристъп“ и шизофренното разстройство, които се срещат в юношеството и трябва да бъдат разграничавани от юношеските кризи. Ранното разпознаване на тези състояния и еволюирането на психотичните състояния също е предмет на обсъждане в тази част.

А. Остри психотични епизоди

В съвременните класификатори за психични разстройства ще ги срещнем като „кратки психотични разстройства“, кодирани с 298.8 (ДСН-IV) или „остри и преходни психотични разстройства“ (F23.xx в МКБ-10), описани с продължителност по-малка от 1 месец, или като „шизофрениформно разстройство“ (295.40 в ДСН- IV) и „остро шизофреноподобно разстройство“ (F23.2 в МКБ-10) с продължителност на протичане между 1-6 месеца. Тези епизоди се характеризират с относително внезапно начало и бързо еволюиране – най-често те преминават до 2-3 месеца, при всички случаи се разгръщат за по-малко от 6 месеца, след което следва поне привидно връщане към състояние преди пристъпа.

Налудните теми, които най-често се срещат са свързани с телесни промени, хипохондрични опасения, мегаломанни идеи, налудности за родство и

произход, за сексуални нарушения и трансформации (Lebovici, Diatkine, Soulé, 2004). Като се има предвид, че различни философски въпроси вълнуват юношата, както и въпроса „Кой съм аз?“, сочещ към пренареждания в идентификациите и идентичността, не е трудно да си обясним защо понякога ескалацията на подобни идеи се приема като част от нормалното юношество. Често налудните идеи са свързани с желание или усещания за промяна на пола, както и с идеи за спасяване на света, появили се като прозрения. Афектът, придружаващ изказването на тези идеи е толкова силен, че води до агресивно поведение или привеждане на идеите в действие по един неприемлив начин. Само внимателният анализ на налудните теми не е достатъчен и не може да ни даде перспектива за бъдещата еволюция на състоянието. Изследването на контекста, в който се отключва пристъпа може да ни даде отговор на някои въпроси, свързани с разграничаването на състоянията.

Важни въпроси от интервюто са свързани с темата за възможни предходни трудности, останали незабелязани или пък трудности и странности толерирани от семейството. В тази връзка често родителите или самите юноши споделят за различни фобии и ритуализирани поведения в ранното детство, след това в латентния период, определяни като „странности“, които не пречат на функционирането на детето. С настъпването на пубертета те се усложняват и обвързват помежду си до степен на психично инвалидиране – момчето или момичето не могат да живеят и функционират нормално. (М., на 16 г., е започнала да подрежда малките си плюшени играчки около решетките на детското си легло, още когато е била на 3 г. Не е можела да заспи, ако играчките не са подредени в специален ред. Натрапливи поведения я съпътстват по време на началната училищна възраст. На 16 години фобиите и натрапливите поведения са изплели истинска мрежа около нея, която изисква подчинение на ритуали, прави ежедневието ѝ изпълнено със страхове, не ѝ позволява да учи и да има социален живот.)

Друг вид трудности, които често се споменават, са трудностите в създаването и поддържането на отношения. Обикновено, в началното училище за тези деца се говори като за „по-чувствителни“, „срамежливи“, а понякога и като за надраснали връстниците си.

В други случаи не се открива никаква съзнателна конфликтна област – юношите са описвани като „кротки“ деца, които никога не са създавали проблеми. Ако изследваме внимателно етапите, които обикновено са съпроводени с разрешаване на психичен конфликт, ще открием едно безпроблемно преминаване през тях: не се съобщава за страх по време на 8-ия месец, без симптоми, свидетелстващи за Едипов конфликт – страхове, ритуали, прояви на ревност и агресивно поведение. Липсват организатори на психичния живот като преходния обект (Uinikut, 2008), например. Тези разкази за една привидна безконфликтност, сочат към организация на психичния живот от типа „Фалшив Аз“ (Winnicott, 1965). Този тип организация се отличава със своята

крехкост на защитните механизми, които не могат да удържат натиска на новите нагонни изисквания през пубертета.

„Каква е еволюцията на острите налудни пристъпи, какво протичане можем да очакваме, през какви състояния преминава юношата, какви ще бъдат последиците за него или нея?“ Това са въпроси, които родителите ни задават и ние трябва да се ориентираме, да имаме хипотези относно състоянието и изхода от него. Според данни, цитирани от Д.Марсели (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018), отнасящи се до острите психотични епизоди, без значение на възрастта, в която се появяват, при 25-40% има благоприятна еволюция със завръщане към началното състояние и с липса на рецидив (последващ пристъп); 30-50% еволюиране към биполярни разстройства; 15-30% еволюиране към шизофрено разстройство.

Острият налуден пристъп може да бъде разглеждан и като възстановяващ продължаването на юношеския процес. Поради дълбокото раздвижване на интрапсихичните процеси и нарушаването на едно привидно равновесие, острият налуден пристъп може да доведе до ново равнище, което да заобиколи блокаж или дезорганизиращ регрес в психичното функциониране. (Marcelli, Borie-Munier, 2002)

Б. Шизофрено разстройство

В практиката можем да срещнем двете крайности – поставяне на етикета „шизофреник“ (а не на медицинската диагноза „шизофрено разстройство“) само при наличие на един клиничен знак или пък обратното – отричане на съвкупност от знаци, които се наблюдават и могат да доведат до обсъждане на подобна диагноза. Тези широки граници в отношението към проявите на болестното състояние се дължат на няколко фактора: общоизвестна истина е, че началото на шизофренното разстройство най-често започва през юношеството; както вече няколко пъти бе споменато, друг фактор е трудността на неспециалистите да разграничават докъде стигат нормалните юношески „странности“ и къде е началото на психичната болест; като последен фактор ще добавим и психичния защитен механизъм на отричане, който също се включва за да омаловажи демонстрираните знаци и да овладее по своя патологичен начин несъзнаваната тревога.

Ще припомним шестте критерия, изведени в ДСН-IV за поставяне на диагнозата (Spravochnik za diagnostichtните kriterii na DSN-IV-TR, 2009):

1. Наличие най-малко на един от класическите симптоми на шизофрениа (налудни идеи, халюцинации, нарушения в хода на мислене, нарушения в хода на речта, симптоми на оттегляне).
2. Дисфункции в професионалната област, в социални отношения, в грижата за себе си.
3. Наличие на „активна фаза“ от поне 6 месеца.
4. Изключване на шизо-афективно или афективно разстройство.

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод – как поддържа диалога с родителите?

5. Изключване на общо медицинско заболяване или състояние, дължащо се на вещество.
6. При необходимост да се уточни връзката с аутистично или друго нарушение, еволюиращо от детството

Акцентът при консултиране може да бъде поставен върху продължителността на периода /поне шест месеца/, в който клиничната картина трябва да е разгърната. Консултиращият трябва да изследва внимателно симптоматиката, като се опитва да изясни повече около факта на симптома и връзките, които юношата прави между отделните симптоми.

В. Ранно разпознаване на клиничните знаци и еволюиране на психотичното състояние

Разпознаване на предвестниците или „продромите“ на психотичните състояния при юношите са съществен фактор за успешното поемане на страданието и лечение. Съществува известна амбивалентност сред мненията на авторите относно продължителността на периода, предшестваш лекуването на психозата, когато се отнася до юношеството. Това е период, в който всички изброени симптоми присъстват, понякога са ясно изразени, но не е предприето лечение. В психиатричната практика има данни, че колкото по-дълъг е този период, толкова прогнозата е по-неблагоприятна (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018). Но авторите, изучаващи юношеската психопатология смятат, че този период съвпада с действието на защитния психичен механизъм „отрицание“, на съпротивата към започване на лечение, свързани с несъзнавани и предсъзнавани психични процеси (Lebovici, Diatkine, Soulé, 2004). Етиката на консултиращия изисква, когато има аргументи в полза на сериозно психично разстройство да работи за насочване на семейството към лечение. Да се идентифицират и посочват родителите като отговорни за състоянието и симптомите на юношата е неприемливо.

Могат да бъдат разграничени три фази на еволюиране в психотичното състояние (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018):

1) *Предморбидна фаза*, по време на която могат да бъдат идентифицирани рисковите субекти. Изведени са следните знаци, предполагащи потенциален риск от разгръщане на психотична клинична картина:

- понижение на концентрацията и вниманието като цяло;
- намаляване на жизнената енергия и на мотивацията за обичайните дейности;
- депресивно настроение;
- нарушения на съня;
- тревожност и общо неспокойствие, без конкретна причина;
- социално оттегляне – дезинвестиране на приятелски отношения и дейности, занемаряване на грижата за себе си и личната хигиена;
- подозрителност;

- нарушение на училищното и социално функциониране като цяло;
- раздрознителност, придружена с агресивни избухвания.

2) *Продромната фаза* се характеризира с явната поява на оплаквания от юношата, за състояния, които истински пречат на обичайното му функциониране. Юношата се оплаква, че:

- не може да ръководи мислите си: от доскорошната трудност да се концентрира до празнотата в мислите;
- не може да контролира действията си: от неприятна инерция до дезорганизирани възбудни състояния;
- не може да усеща емоции: от неуместна студенина до неконтролируеми избухвания;
- преживява често мъчително усещане, че е наблюдаван, следен, че се говори за него.

Изследванията показват, че продължителността на тази фаза може да продължи от 1 до 5 години.

3) *Изявена психотична фаза*, която включва следните елементи:

- психомоторна недостатъчност, която се изразява в изявено редуциране и прогресивно обедняване на вербалната, ментална и моторна афективност;
- дезорганизиране на мисленето, изразяващо се в поява и споделяне на странни мисли или поведения, демонстриране на несъответни на контекста афекти;
- изкривяване на реалността, което се съпровожда от постоянни проективни идеи, различни налудности, халюцинации, откази.

Посочени са три форми на начало на психотично състояние – чрез остър налуден пристъп; прогресиращо начало, което наподобява невротично състояние, но еволюцията е към ясно изразени психотични знаци; и скрити форми на начало, което е свързано с училищни провали, социално отгеляне, придружено от странни поведения, най-често обесивно-компулсивни. Третата форма е най-трудна за разпознаване, необходими са детайли от анамнезни данни, които ще подпомогнат консултиращия. И при трите форми общата черта, която ще се срещне е страхът – дифузен и нахлуващ, почти винаги присъства в дискурса на юношите.

Дебют на психоза или юношеска криза?

Дори най-тежките психични нарушения през юношеството са обратими и това винаги трябва да се помни, когато се прави оценка на състоянието на юношата по време на психологично консултиране. Благодарение на огромния си клиничен опит френските детски психиатри са извели оценяването на три елемента, което би могло да ни ориентира дали състоянието е по-скоро тежка

юношеска криза или дебют на шизофрено разстройство. Тези три елемента са (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018):

- Предходни събития в историята на субекта – в интервюто изследваме три серии елементи: предходни еквивалентни епизоди – особено внимателни трябва да бъдем към знаци, които сочат не само за детска психоза, но и за различни гранични състояния на функциониране и които са потенциал за психотична организация през юношеството; различни фактори, изведени статистически като характерни за популации с висок риск за шизофрения – наличие на един или двама родители с психоза, трудности по време на бременността и усложнения при раждането и след него, ниско тегло при раждане, изоставане в сензо-моторното развитие; шизоидни черти на личността.

- Клинична картина, разгърната в настоящия момент – непсихотичният юноша ще поддържа дори и през най-интензивния момент от своята криза адекватен контакт с реалността. При него, странността на поведението ще бъде ограничена до конкретна сфера в отношенията, най-вече до семейството и родителите, понякога до училището, но в другите отношения, преди всичко с приятелите, юношата ще бъде съвсем нормален. При непсихотичния юноша поведението ще остане разбираемо, дори и за тези, които нямат специализирани психологични познания; Не такъв е случаят на психотичния юноша, чието поведение бързо ще се представи като хаотично, без реална цел, неразбираемо и обезпокоително не само за родителите, но дори за най-близкия му приятелски кръг. В случаите където клиничното интервю не позволява да бъде диференцирано състоянието, личностовите тестове биха дали допълнителна информация, която да подпомогне стъпките за насочване към подходящо лечение.

- Детайлно оценяване на психичното функциониране. Автори като Нанси Макуилямс (Makuilyams, 2020) и Ж. Бержере (Berzhere, 2008) извеждат няколко критерия за оценка на психичното функциониране:

- връзка с реалността;
- степен на изграждане на преживяването за идентичност на Аз-а;
- репертоар от защитни механизми;
- инвестиране на нарцистичното и обектно либидо.

Тези критерии са добър ориентир в дискурса на юношата, който понякога е объркан, противоречив, с накъсан мисловен процес и трудност да формулира разказ за себе си.

От казаното дотук става ясно, че разграничаването между „юношеска криза“ и психотични разстройства е трудно и дори невъзможно ако се отчита само един специфичен биологичен елемент, едно поведение или дадено психологично състояние. Освен мястото на всеки знак в съвкупността от клинични изяви е необходима оценка на историята на субекта. Наличието на предходни събития, изследването на всички поведения и тяхното значение за мисловното функциониране, позволява да се уточни рискът от психотична еволю-

ция. Заедно с дискурса на юношата, важен е и дискурсът на обкръжението, в частност на родителите – тяхната способност или неспособност да приемат, да понасят, да мислят и да съпровождат различните по тежест трудности на юношата. От най-съществено значение остава възможността за дългосрочно проследяване, което ще позволи прогресивно да се уточни състоянието на юношата.

Необходимо е да добавим прогностичните белези, които сочат към благоприятна еволюция на състоянието:

- а) ясни отключващи фактори
- б) остро протичащо начало
- в) полиморфна клинична картина
- г) благоприятно обкръжение
- д) в историята на субекта не се откриват нарушения в развитието

Ще предложим описание на работа с психотичен случай, което ще позволи да се илюстрира психотичното състояние, неговата предистория и връзката му с историята на юношата, отношението на семейството и еволюцията на нарушението.

Случай на психотичен юноша

Това е случаят на Г., който е приеман в специализиран кабинет към Местна комисия за борба с противообществени прояви. Първото посещение на Г. е с баща му по препоръка на полицията и инспектора от детска педагогическа стая през ноември 2015 г.

Два дни след атентатите през ноември в Париж, на връщане от училище, Г., на 15 г., звъни на тел.112 и казва „Аллах акбар! Смърт на всички българи“, след което си изключва телефона, прибира се вкъщи и ляга да спи. Два часа след това обаждане, в апартамента нахлуват силите за борба с тероризма, с маски, с тежко въоръжение, събарят възрастната му баба (около 80г.), която живее със семейството, влизат в стаята му, събуждат го и го отвеждат в полицията. Паниката е голяма, защото Г. е с българско име, но с турска фамилия, а телефона е на името на баща му, който е от турски произход.

По време на първата среща, Г. обяснява, че се е пошегувал, както се шегува Алф от телевизионния сериал, който той обича да гледа. Отправи ругатни към полицията, че нямат никакво чувство за хумор, но беше много изненадан, че са се намесили и спрямо него има последствия – предстои възпитателно дело и вероятно глоба за родителите му. Бащата, който го придружава в тази първа среща, показва много медицинска документация, Г. си има лекар, който му е изписал лекарства, психолог и логопед, които посещава в Център за обществена подкрепа. До края на тази първа среща Г. нарисова рис.1 и разказа, че ще отиде във Френския легион. Там се плаща добре и се биеш в други страни, записал се е на курс по френски он-лайн. Сподели, че няма да ходи повече на психолог в ЦОП, защото в близост има кучета, от които го е страх,

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод –
как поддържа диалога с родителите?

а и всъщност няма никакъв смисъл от психолози и психиатри. Когато го попитах защо ходи на логопед, ми отговори, че не може да произнесе „Ч“ и „Ч“. След известни усилия от моя страна да изясня за кои звуци става въпрос, разбрах, че става въпрос за Ч и Ц, но Г. приключи обсъждането с въпроса: „Каква е разликата? Няма разлика, вече не ходя там“.

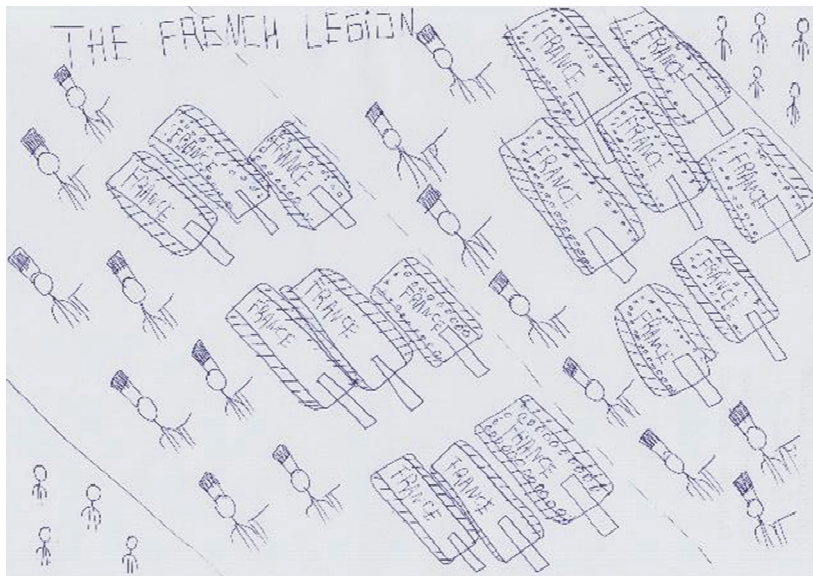

Рис.1

Г. е ученик в 9 клас, смесена форма на обучение – присъствена, по 3 часа на ден и индивидуална. Преди това две години е бил само на индивидуална, а в 8 клас – присъствена. Има ресурсен учител и е ученик със специална образователна подкрепа (СОП), но си преминава от клас в клас с нормални оценки, като не е ясно доколко те са адекватни на знанията му.

Според правилата на прием в консултативния кабинет, юношата трябва да направи 4 посещения, след което се дава мнение как да продължи работата. Г. е съгласен да посещава консултациите, най-вече защото от полицията са му казали, но не пропусна отново в края на първата среща да изрази мнение, че не вижда никакъв смисъл от психолози. Срещите с него продължиха до края на учебната година, както и през следващите три години, защото работата имаше стабилизиращ ефект за неговото състояние. През този първи период бяха направени и 3 срещи с майка му, една среща с баща му и една последна среща през юни с майка му и баща му.

Какво можем да резюмираме от срещите с майка му: тя е тази, която го води по лекари. През годината са викали два пъти полиция – единия път е наранил лекарка от Бърза помощ с нож, а другият път, съсед е извикал полиция заради кръсците на Г. „Убиват ме!“. Имат и още едно дете – момиче, на

13 години. Двамата много се карат, бият се, хапят се и се обиждат с нецензурни думи. Като дете бил много спокойно бебе, само че до три години пиел мляко от шише през нощта. На две години тръгнал на ясла, не боледувал, но много плачел. После в детската градина винаги си играел сам и според нея учителките не правели достатъчно за да го приобщят. Учителката му в началното училище е характеризирана като „змия“, която настройвала всички срещу него. Справял се с материала, но малко по-трудно. От 5 до 8 клас, учителката го обичала и много го защитавала, „борела“ се за него, но всички други са го нарочили, защото не се справял с обучителните изисквания, както и с правилата в училище. Това ги принуждава да направят консултация в детско-юношеска психиатрична клиника и оттогава момчето пие лекарства. В 6 и 7 клас минава на индивидуална форма на обучение, а в 8 е редовна форма, но прави много отсъствия, има конфликти със съучениците си и в 9 клас е с комбинирана форма. Според майката, в класа има много „по-ненормални“, но родителите им не са ги завели на лекар. „Той все пак не е луд“, казва майката в една от срещите, но признава, че Г. „не е добре с нервите, много се пали, много е настоятелен и обсебващ, когато иска нещо“. Тя е изморена да го слуша и да опровергава, да се противопоставя на нещата, които той говори. Не може да отделя внимание на другото си дете и според нея то също се нуждае от работа с психолог.

От срещите с баща му могат да бъдат изведени няколко акцента. Бащата е много изморен. Не знае какво ще правят. Не може да го слуша, когато започне да говори „неговите си глупости“. Притеснява се много какво ще работи сина му, когато порасне. Вижда, че има проблеми, но не разбира какви. Не е психична болест, а нещо с нервите. Не може нищо да му забрани, не може да го посъветва. Същото е и по отношение на дъщеря му. У тях е като „лудница“ и той не може да си почине след работа. Надява се като пие лекарства синът му да се излекува. Бащата работи като строителен техник и отсъства много, защото често обектите са извън София.

От срещите с Г.: Всяка седмица е с желание за ново професионално поприще – френски легион, IT специалист, тираджия – обединяващото е че не правят нищо и вземат много пари, следват джихадист, идил, военен и пак тираджия. В началото се забелязват много рани по пръстите, поради изгриване на кожата под ноктите. Репликата на едно момиче от училище „Г. ти да не си луд? Виж си ръцете“, го спира да си гризе пръстите, но раните се пренасят по кожата на ръцете до рамото – разчоплени, издраскани, винаги кървящи и възпалени. В училище не може да търпи голяма част от съучениците си: „дразнително-напрежение-действие“, така обяснява реакциите си на избухване. Има само един приятел. Като му писне си тръгва. Никога не учи в къщи. Въпросите му са „Има ли смисъл?“, „За какво ми е“, „Има ли разлика?“, като отговорът се предполага и той е: „Не“. Облича се неадекватно за температурите навън – в много студено и при много топло време винаги е с анцуг и с отговора „Какво значение има какво е времето“.

През месец юни, срещите прекратяват по решение на семейството, защото учебната година свършва, Г. преминава в 10 клас, нещата са под контрол и освен това „какъв е смисълът?“.

В края на октомври, след насочване от полицията, отново приемам Г. „На 17 октомври бях отишъл в полицията да отправям заплахи, че ще убия сестра си, защото ме ухапа. Казах им, че ще я изкормя като шаран. Искях да ме арестуват и да ме вкарат в затвора, за да свърши всичко. Но те не ме арестуваха, изпратиха ме при Вас.“ Оказа се, че е отправял заплахи и към едно момиче в училище, дори я е ударил, защото ги преследвала с неговия приятел навсякъде, дори в мъжката тоалетна. В училище е поставен въпроса да мине на индивидуална форма на обучение. На тази среща той заявява, че иска да идва за да ми говори за училище и защото една госпожа му е казала, че неговата диплома „ще е само на хартия“, той иска да изясни дали неговата диплома ще се признава, в противен случай няма да ходи на училище.

Последва среща с майката: Лекуващият психиатър на Г. е сменен. Новият лекар е сменил изцяло лекарствената терапия и е дал препоръка да продължи да ходи на училище. Ръководството на училището е направило среща с нея, бащата на момичето, класната и училищния психолог. Тя е занесла медицинските документи и е поискала момичето също да посети психиатър, защото и то е „мръднало“, както и баща му. Много от съучениците се изказват в защита на Г., а също и няколко учители. Този епизод показва трудностите на психотичните юноши да се впишат в училищната среда, необходимостта от гъвкавост на училищното ръководство, от съставяне на индивидуален план за обучение, като в същото време не се изключва контакта с връстници. Родителите изпитват много силна криза на лоялност към своите деца – от една страна те знаят проблемите им, от друга – се чувстват длъжни да ги защитят в ситуации, когато са провокирани от техни връстници.

От края на октомври Г. посещава консултациите редовно, не е пропускал среща, говори и всеки път поставя някаква уловка, с която казва, че „изпитва“ терапевта. Ето няколко акцента от неговия дискурс, начина, по който говори за своя живот, за това което му се случва в училище, това което планира за себе си, за отношенията си с връстници и възрастни.

- За три седмици се появи списък, който той пише вкъщи на компютъра. Този списък започна с имената на няколко съученици и за три седмици надхвърли 250 човека. Срещу всяко име се изписваха наказания, които този човек трябва да изтърпи – архаични, жестоки като разчленяване, обезкостяване, рязане на части от тялото, обезглавяване... (взема идеите от филма „Тексаско клане“) След последното наказание се изплашил, че отива твърде далеч. Освен това ставало все по-трудно да измисля нови наказания, защото те не трябва да се повтарят. Списъкът включил твърде много хора – политици, фолк звезди и други. Това също го изплашило и списъкът беше изтрит.

- В училище имат игра – да се удрят последователно по краката и който не издържа, отпада – той е спечелил, но краката му на другия ден били сини.

Ударили са го с чантата по главата и той не е мигнал. Викат му „железния“. Спечелил е 8 лв. срещу 30 дупки с химикал по кожата. Искал е да изпие кръвта, но се е въздържал, защото „по принцип не пие кръв“. „Все едно съм Бог. Знам ли, може да съм нещо като свръхчовек.“ „Когато искам някой да умре и той умира. Исках Фидел Кастро да умре и той умря“.

- Играе видеоиграта GTA – в ролята на крадец, обира банки, прави си мафия, казва, че е на първо място вече две седмици, взривил е съперника си, в играта има „сикстилион, (което е повече от милиард)“. Когато не е на училище играе игри. Само това. Не може да учи, защото не открива никакъв смисъл в ученето – по английски – „аз да не съм англичанин“, по биология – „учим за полова система – това е гнусно, за секс“, по математика – „мога събиране, изваждане, умножение и деление... повече за какво ми е?“

- В началото на януари започнаха серия от психологически изследвания и психиатрични прегледи в детско-юношеска психиатрична клиника, лекарствата му са сменени отново.

- В последната среща от този етап, той обявява: „Ще стана тираджия, ние сме потомствени тираджии – дядо ми, вуйчо ми и баща ми. Ще печеля по 1800 евро. (Смята на калкулатора колко ще спечели за 25 години: 600 000 лева. Приспада разходи за храна, за майка си и баща си) С тези пари ще си направя операция – да бъда като Майкъл Джексън. Като изляза на улицата всички ще викат: „Мъртвец, мъртвец – обадете се на 112!“

След прекъсване на срещите за два месеца, от полицията отново искат среща, свързана с поведението на Г. Отново е звънял на 112. Представил се за класен ръководител и казал, че в училището едно момче иска да убие друго момче, но директорът не предприема нищо. Преди това е имало спречкване между него и момче от ромски произход, което му е ударило шамар. С обаждането си е задвижил СДВР и РИ на МОН.

Теоретични препратки и възможности за еволюция на състоянието, свързани с психоаналитична психотерапия:

В случаят на Г. можем да проследим неговата история, която съдържа знаци за трудности в две посоки: в свързването с другия и в обучението. Тези знаци остават неразпознати, семейството отрича психичното страдание (въпреки че са направени консултации с лекари) до момента на юношеството, в който неговото психотично състояние го кара да премине към действие. Разбираме, че става въпрос не за остро състояние, а за скрити знаци, които датират още от латентния период и се разгръщат през юношеството. Въпреки медикаментозното лечение, Г. има нужда от паралелни срещи с психотерапевт за да преработва чрез словото деструктивните импулси, които са много интензивни и на моменти вземат връх, ескалират и го карат да премине към действие. В дискурса му откриваме частично запазена връзка с реалността, нарушено преживяване за идентичност, използване на архаични защитни механизми: разцепване, идеализация, проективна идентификация. Въпреки че

липсват халюцинации, откриваме налудни идеи свързани с мегаломанни преживявания, както и съответно оттегляне от социалния живот – невъзможност за инвестиране на връзки с връстниците и възрастните. Кога Г. преминава към действие? Когато се изправи пред себеподобния и не може да удържи двата образа – своя и на другия. Единият трябва да бъде елиминиран (убит). Причина за омразата може да бъде всичко и всеки може да се окаже на това място: „Б.Борисов – заради гласа, дразнеш е, а и строи само магистрали“, „Ц.Цачева – заради името, има много „ц“ и „ч“, дразни ме“, съученикът – ударил го е, момичето от училище – преследва го...

Защо е важно юношеските психотични състояния да бъдат разграничавани и подети в психотерапия? От представения случай става видно, че страданието на юношата е сериозно, а трудностите на родителите да съпровождат и да се грижат за сина си са големи. Психотичните състояния на юношите винаги изискват система от грижи, защото изолирането на юношата и затварянето на проблемите вътре в семейството утежнява симптомите и води до тяхната ескалация. Медикаментозното лечение с невролептици подобрява много състоянието на страдащия и по биологичен път подпомага овладяването на налудните механизми. В начина, по който Г. говори за себе си, в поведението му и в преминаванията му към действие преобладава поставянето на един въпрос под различна форма: „Какъв е смисълът?“. Този въпрос е адресиран към психотерапевтичното лечение, на този въпрос не може да бъде даден медикаментозен отговор.

Това търсене на смисъл по патологичен начин е ясна илюстрация за липсата на едно фундаментално означаващо, за което говори Жак Лакан и което нарича „Име на Бащата“. „Името на Бащата“ е назоваването на една липса, едно празно място, което е обозначено и което ще позволи на смисъла да се закотви и да оперира между веригата от означаващи. В Семинар 3, „Психозите“, Лакан представя своята концепция за психозите и тезата, че в психозата има провал във функционирането на Името на Бащата и от това следва провал в стадия на огледалото, не е формиран Идеал на Аз-а, кастрационния комплекс не се случва, което прави невъзможно йерархизирането на частичните нагони (Lacan, 2014). В дискутирания случай това е илюстрирано от отношението на Г. към тялото, което може да бъде пробивано, рязано, „разпарчатосвано“.

В психозата въображаемото продължава да доминира, а символичното в степента, в която е установено е под силното влияние на въображаемото. То е усвоено не като радикално нов символичен ред, реструктуриращ предишния, а като особена имитация на другите хора. В случая на Г., това е особено то „залепване“ за другия, било връстник или възрастен.

В семинар 8 „Трансферът“, Лакан свързва преминаването през стадия на огледалото с Фройдовия Идеал на Аз-а /*Ischideal*/ (Lacan, 2019). Стадият на огледалото се отнася към възрастта между 6-ия и 18 -ия месец, когато майката поднася детето пред огледалото и то разпознава собствения си образ. Това

е стадий на вътрешно пререструктуриране на психичния живот, когато детето интернализира начина, по който го възприемат родителите. Така в стадия на огледалото, регистъра на въображаемото, който съдържа визуални образи, слухови, обонятелни и други усещания, фантазии, се пререструктурира, презаписва се символично чрез тези думи и фрази, с които родителите описват възприемането на своето дете. Нов символичен, лингвистичен ред заменя въображаемия ред. За въображаемите отношения е характерна конкуренцията и агресивността. В невротичното функциониране тези отношения ще бъдат подчинени на символичните отношения, в които доминират закона, идеалите, вината.

Ако Идеала на Аз-а служи за да закрепва чувството за себе си, и да го свързва с одобрението и признаването на родителския Друг, неговото отсъствие води до неустойчиво чувство за себе си, води до образ за себе си, който е способен в определени моменти да изчезне. Ето какво пише Ж. Лакан в част XVI „Секретари на душевноболния“, на семинар 3: „Област на тази проблематика се явява пространството между образа на Аз-а и приповдигнатия, извисяващ се над него образ на Големия друг, това бащино *imago*, благодарение, на което вътре в субекта възниква двойна перспектива: собственото Аз от една страна, и Идеала на собственото Аз, за да не говорим в този случай за Свръхзаза, от друга. У нас се създава впечатление, че тъй като Другия или не е бил получен за ползване или е изгубен, субектът открива чисто въображаемия малък друг, сплескан и паднал, с който той не може да установи други отношения, освен фрустриращи: този друг го отрича, буквално го убива. Този друг представлява най-радикалното, което носи със себе си въображаемото отчуждение.“ (Lacan, 2014: 277-278)

Поради липсата на тази „двойна перспектива“ в психотичния субект няма пространство за колебание, за мислене върху последствията, за различни варианти, за вина, когато има импулс за действие. Вината предполага изтласкване. Човек чувства вина, когато знае, че тайно е искал да причини вреда или да се наслади на такова действие. В случая на Г., пациентът няма тайни, които да крие от себе си.

Лакан казва, че при психотика не може да се стигне до функциониране на Името на Бащата, но може да се стабилизира Въображаемото. Въображаемото ще „подпира“ структурния недостиг на символичното, получен от липсата на ключовия елемент: Името на Бащата. Какво означава да се стабилизира Въображаемото? Психотикът може да изработи една метафора на делира, която да му даде място в света, да му даде обяснение (метафората на делира в случая на П.Шребер, описан от З.Фройд (Freud, 2003) е свързана с произхода и създаването на нов свят, в който има място за него). В този смисъл кръстосването между налудните идеи и създаването на нова система от смисли, това е виждал Лакан като възможност за психоаналитичната работа с психотика. (Lacan, 1997)

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод – как поддържа диалога с родителите?

В случая на Г. педагогическите и когнитивно-поведенческите методи имат силно ограничена възможност да повлияят на състоянието му. Защото от изложените теоретични съображения става ясно, че се отнася до реструктуриране на психичния живот, а не до външно наложени промени. Този юноша, на прага на младежката възраст е в търсене на място за себе си. Единственото, което изработва е мегаломанното място във виртуалния свят. Целта на терапевтичната работа е не да бъде „нормализиран“, а да бъде подкрепен да изработи „заместител на смисъла“, който ще му позволи да удържа налудния свят, изпълнен с агресивност и преследване. Във всички случаи става въпрос за едно продължително във времето придружаване и променлив успех.

Представянето на този типичен случай на юношеска психоза, в който може да се проследи зараждането и развитието на симптоматиката, нейната оценка в хода на консултативни срещи, както и една възможност за дългосрочна терапевтична работа в рамките на психоаналитичната перспектива, дава практическа представа за смисъла от сериозното професионално формиране на консултанта, приемащ деца и юноши.

Отново ще се върнем върху фокуса на настоящата първа част, а именно разграничаването на психичните състояния и тяхната тежест при юношите.

Въпроси, свързани с разграничаването на юношеските депресии и психотичните състояния

В края на юношеството типичната депресия започва и достига до 15-20% което е идентично и за депресията при възрастния индивид (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018).

Депресията при юношите има собствени специфични проявления и също е състояние, което трябва внимателно да се оцени по време на консултация. То е разположено между нормалната потиснатост, която всеки човек преживява и самоубийството, а освен това може да бъде прикрито зад депресивни еквиваленти: рисково поведение, противообществени прояви, тревожни състояния, психосоматична уязвимост или хипохондрични симптоми.

Според П. Деларош (Delarosh, 2004), трябва да се разграничи *депресивния афект* (най-често срещан под формата на „черни мисли“) от *депресивния синдром*. Той припомня задължителните симптоми, които оформят депресивния синдром:

- „*taedium vitae*, който представлява болезнено чувство на тъга;
- самообезценяването, достигащо понякога до самообвинения, породени от чувство за вина;
- безсънието, основен белег, който с появата си предизвиква истински порочен кръг и който налага задължително (като се отчетат противоположанията) изписването на лекарства;
- анорексията (безапетитието), която както знаем може понякога да излезе на преден план“ (Delarosh, 2004:65).

Ще предложим за кратко обсъждане, въпроси свързани с маскираните депресивни състояния, които не се характеризират с типичните за възрастния индивид депресивни знаци и в този смисъл депресивното състояние на юношата често може да остане неразпознато по време на консултация.

Според различни автори – Д. Марсели (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018), Д.Льору (Delaroché, Mouras 2004), П.Деларош (Delarosh, 2011) „маскираните“ форми се проявяват по различен начин, в зависимост от пола. Момчетата са повече загрижени за образа на тялото си, теглото, наблюдават се различно проявени дифузни болки, които на пръв поглед не тревожат родителите и специалистите, но юношите споделят за интензивност, устойчивост на болката. Ако няма органична или физиологична причина те могат да бъдат слушани и оценявани в измерението им на отправен зов за помощ, който не може да бъде изказан от субекта по друг начин. Момчетата изразяват по-често своето депресивно състояние в поведенческа форма: агресивност, рискови и антисоциални поведения. По този начин те облекчават маскираното нагонно напрежение чрез една привидна апатия към последиците или чрез други външни прояви.

В основата на тези депресии при юношите не трябва да се пренебрегват невробиологичните предразположения, но те не трябва и да се преекспонират, тъй като в тази възраст основни са факторите от обкръжаващата среда: негативни семейни събития (загуба и траур, депресивен родител, семейни конфликти, развод) или екзистенциални събития (любовно разочарование, училищен провал, физическо заболяване), или по-широко социални: в тази възраст, в която надеждата и идеализирането са естествени движения, съвременният културен и социален натиск тласка някои млади хора да преживяват света като разочароващ, твърде принуждаващ или тревожеш ги по отношение на бъдещето (Staneva, 2018).

Психодинамичната гледна точка, която се интересува от психичните механизми на адаптация или на защита, подчертава наличието на:

- нормална депресивна среда през юношеството, свързана именно с правенето на траур, наложен от пубертетното израстване; (Delarosh, 2011)
- преднамереното „маскиране“ на депресията през тази възраст. Говори се за истинска „маскирана депресия“, когато зад поведенческите симптоми, които се демонстрират на преден план се открият признаците на изразена депресия. Терминът „депресивен еквивалент“ бива предпочитан когато тези прояви са изолирани и когато отказаните депресивни афекти в по-голяма степен изразяват патогенната съпротива спрямо работата на траура. Клиничният опит сочи, че при проява на депресивни еквиваленти в юношеството, класическите депресивни симптоми се проявяват след време в рамките на дадена психотерапевтична работа. Това време може да е от няколко месеца до няколко години. (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018)

- изведени са специфични за тази възраст клинични картини: депресията с чувство за малоценност, депресия, свързана с преживявания за изоставяне, анаклитична и налудна депресия. (Braconnier, Golse, 2010)

А. Браконие (Braconnier, 2019) описва и едно друго състояние между депресивност и депресия, което традиционно е наричано „синдром на опасност от депресия“. Този синдром най-вече се появява под формата на внезапното появяване на интензивен страх от това да не бъдеш обхванат от тъга, от „кофти“ настроение и от суицидни мисли, които могат да се асоциират с няколко депресивни симптома. Когато липсва реакция на адаптиране, има риск състоянието да еволюира от силен страх към обща тревожност и да се стигне до депресивно срутване. Тази клинична картина на борба срещу депресивното състояние се асоциира със следния контекст: заплахата от раздяла с първия любовен обект и най-вече с прекият едипов обект-родителя от другия пол, за да бъде инвестиран нов любовен обект – „гаджето“. Юношата ще трябва да приеме риска да се освободи от едиповия любовен обект, който е познат и успокояващ, за да се влюби в нов обект, който е непознат и енигматичен. Той ще трябва да: а) понесе времето на чакане на обекта заместител; и б) да може да си представи, че новият обект ще бъде поне толкова задоволителен, колкото е бил детският любовен обект. Поради персонални и житейски фактори, които могат да настъпят, например: загуба на родител, развод, емоционално изоставяне вътре в семейството, субектът може да преживее усещане за депресивно движение, което да събуди интензивен страх. Най-често това състояние е кратко поради инвестирането на нови интереси и отношения. Тези реакции се случват през първата част от юношеството на субекти, които са проявявали фобични или натрапливи невротични черти през латентния период и пубертета, чиято интензивност надвишава картината на обичайното невротично развитие (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018). Тревожността ще бъде по-жива и депресивният риск по-голям, ако трансформацията провокира болезнени спомени за минали травматични раздели.

Психодинамичният подход набляга на депресията в юношеството, в нейното тройно измерение: обектно, нарцистично и анаклитично.

Обектно измерение: ако се опрем на Фройдовото разбиране, че депресията е състояние, свързано със загуба на обекта (Froyd, 2018), следва да имаме предвид, че за да може един субект да започне работа по отказване от обекта, трябва да има обект от който да е възможно да се откаже, без това да доведе до загуба на част от него самия. Субектът трябва да е направил достатъчно добро диференциране между инвестирането на себе си и инвестирането на другия, за да може временното отказване от другия да не представлява заплахата за нарцистичните устои и да не доведе до непоправима загуба на образа за себе си. Това диференциране между аз и другия е възможно само, ако първите нужди са били задоволени. Като отговаря на тези нужди, опорният, първичен обект позволява на субекта да изгради един образ за себе си, който

е достатъчно защитен. Това изграждане позволява в едно второ време субектът да се раздели със същия първичен обект без да се преживее заплахата за собствената цялост, интегрираност и идентичност.

Нарцистично измерение: Във възрастта на юношеството, когато нарцистично-обектното напрежение е особено изразено, всяка първична нарцистична недостатъчност рискува да се прояви през момента на юношеството под формата на риск от нарцистично срутване, което може да е с различна тежест. Депресията, поради страх от изоставяне (Braconnier, Golse, 2010) е типичен пример. Тези форми на депресия са доминирани от чувство за празнота, за изоставяне, от болезнени спомени за раздяла с риск от катастрофа. В тези случаи работата на изтласкването е претърпяла провал. Афективните преживявания са толкова болезнени и непоносими, рискът е огромен и никаква раздяла не може да бъде подета. Защитни психични механизми на разцепване, на идеализация, (всесилен обект), на девалоризация (обект-отпадък), на отказ, са преобладаващи и това което наблюдаваме са поведения на авто- и хетеродеструктивни преминавания в действие, рискови поведения, насилие, токсикомания, които често са обсъждани в специализираната литература като „депресивни еквиваленти“. Едва когато юношата е достатъчно удържан и когато преминаването в действие е възпрепятствано чрез хоспитализация или други форми на психично удържане, депресивните афекти могат да се появят по-отчетливо в клиничната картина.

Анаклитично измерение: Понятието „анаклитична депресия“, изведено от Рене Шпиц препраща към необходимостта от присъствието на отношения с обект във възрастта от раждането до третата година. Субектът ще се обляга на този „анаклитичен“ обект, за да може да се изгражда психично, да се диференцира, да открие обекта и връзката с него (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018). При юношите преживели ранни дефицити във времето между 6 месеца и 3 години от живота си, които са с изключително чуплив нарцисизъм и които функционират чрез психичния защитен механизъм разцепване, загубата през юношеството може да се окаже травматична. Тя ще бъде повод за срив, в който ще доминират психо-соматични нарушения, дезорганизиране, прекъсване на единното и продължаващо във времето усещане за себе си.

Тук, анаклитичното измерение се появява, застрашвайки не само способността да се инвестира обекта, но също и способността да инвестира самият процес на инвестиране, (Braconnier, Golse 2010)

Връзка между употребата на психоактивни вещества и психотичните състояния в юношеството

Ще се спрем на този въпрос, защото той е актуален за юношите и родителите, често е повод за търсене на консултация и също така е съпроводен с диагностични трудности. Приемането на психоактивни вещества е често срещан проблем в юношеството. Желанието на юношите да експериментират и

относителната лекота, с която веществата могат да бъдат достъпни, прави употребата нещо „обичайно“ за тази възраст. Това на което ще се спрем е връзката между отключване на психотични състояния и употребата на вещества. Д. Марсели, цитира изследвания, които показват, че 40 % от случайните пушачи на канабис отключват остри психотични състояния. Винаги в предварителните интервюта, когато изследваме въпроса за връзката между психотичното състояние на юношата и прием на дрога, трябва да отчитаме два типа ситуации (Marcelli, Braconnier, Tandonnet, 2018):

- Към първия тип спада разгръщането на реакционни, остри психотични състояния при приемане на психоактивни вещества. В този случай трудността е да се разграничи между самия ефект на веществото и психотичната декомпенсация. Това разграничение изисква поне едноседмично наблюдение, за да се изключи хипотезата за директния ефект на веществото и да се потвърди хипотезата за психотична дезорганизация, отключена от приема на вещество.

Особено важни за интервюто в този случай са въпросите:

- Защо юношата (момче или момиче) изпитва нуждата от това да приема дрога?

- Защо е избрал да има рисково поведение? Да се поставя в опасност?

Много автори (Lebovici, Diatkine, Soulé, 2004, Delarosh, 2011, Rassial, 2018) смятат, че когато прием на вещество отключи психотична дезорганизация, по-скоро трябва да мислим за психотична структура на психично функциониране, „разкрита“ от веществото. Най-вероятно анамнезата ще покаже една „чуплива“ личност, която в този момент декомпенсира. Независимо от еволюцията на нарушенията, е добре ако юношата бъде мотивиран и насочен да започне терапия, която би му позволила да си зададе въпроси за това, какво го е тласнало към употреба на дрога. Проследяването в психотерапия ще позволи да бъде изследвана подлежащата чупливост зад това поведение.

- Към втория тип спада ситуацията, при която се наблюдава продължително използване на психоактивни вещества на фона на протичаща психоза. Въпреки, че могат да бъдат употребявани различни вещества, най-често се касае за употреба на канабис. Тази употреба може да доведе до нарушения в хода на мислене, до поява и зачестяване на налудни идеи, до усещане за заплаха и заобикаляща враждебност, до халюцинации и други симптоми характерни за психозата. В този случай трябва да имаме предвид, че юношите могат да употребяват дрога по различни причини, свързани с техни преживявания от преди времето на приемане:

- изживяването на психотични симптоми „поради“ вземането на дрога може да бъде преживяно от субекта като успокоително обяснение на неговите психични проблеми и нарушения. Обикновено това е успокоението: „аз не съм луд, продуктът ме кара да халюцинирам, да усещам света по странен начин, да съм емоционално неадекватен, да имам странни мисли и сензорни преживявания.“ Много често семействата съ-

що са обхванати от надеждата за токсикологично обяснение на разстройствата при детето им. Родителите вярват, че при спирането на дрогата, детето им ще се излекува окончателно;

- прибягването до дрога може да означава търсене на завръщането на психотична декомпенсация (вече проявена), с цел – бягство от реалността. Юношата бяга от реалността, която му причинява болка в една неореалност, която го защитава и отдалечава от страданието с цената на психотична декомпенсация;
- понякога приемът на дрога е несъзнаван опит за самолечение, тъй като психотични страхове (от телесно разпадане, от анихилиране/унищожение, от преследване и др.) заплашват да разрушат функционирането и интегритета на личността.

Добре събраните анамнезни данни, наблюдението и съвместната работа между детски психиатър, клиничен психолог и психотерапевт ще позволят да се оформи картината на основния проблем и да се предприеме лечение.

Транссексуалност и хомосексуалност през юношеството

Дали наистина има „епидемия“ от транс- и хомосексуални юноши? Или трябва да мислим всеки път, когато чуем, че юношата иска промяна на пола си за специфичното, индивидуално и субективно измерение на заявеното с думи от момчето или момичето? И то в контекста на неговата история, на актуалната житейска ситуация, на връзката с клинични знаци, които препращат към сериозни психопатологични процеси.

Ще припомним, че въпросът за пола може да бъде третиран по различен начин. От равнището на консултативната практика една добра перспектива ни дава разграничението, което прави П. Деларош (Delarosh, 2011) Той предлага да разсъждаваме и да вземаме под внимание винаги „трите“ пола: хромозомния, видимия и психологическия. Хромозомния пол е биологично детерминиран и той показва аномалии в много редки случаи. Видимият пол е този, който е отчетен при раждането на детето от служебното лице и е вписан в акта за раждане. Към тези два пола трябва да добавим и психологическия, който е определен от чувството за принадлежност към момчетата или момичетата и който не е толкова очевиден. Психологическият пол е това, което наричаме чувство за полова принадлежност. „Тъкмо това ни показва транссексуалността, която е чувството (или по-скоро убеждението), че природата е допуснала грешка.“ (Delarosh, 2011:29) В повечето случаи трите пола си съответстват, но това не е даденост, не се случва от само себе си и „не съществува органична връзка между психологическия и останалите два вида пол.“ (Delarosh, 2011:30)

При хомосексуализма биологичният пол съответства на психологическия. Онова, за което се претендира при хомосексуалността не е половата идентичност а сексуалното влечение, което е насочено към личност от същия пол. Хомосексуалният юноша или хомосексуалната девойка се идентифицират с

*„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод –
как поддържа диалога с родителите?*

другия пол, но това не засяга чувството им за полова идентичност. Т.е., в случаите на хомосексуалност говорим за полова идентификация на момчетата с женския пол и на момичетата с мъжкия пол, която не винаги е задължителна и не засяга чувството за полова идентичност. Ето защо в консултативната практика е важно, когато слушаме юношата да правим разграничение между полова идентификация и полова идентичност, тъй като това ще ни даде ориентир за диференциране между клиниката на транс и хомосексуалния юноша. Още повече, че често юношите го наричат „идентичност“, но става въпрос за идентификация.

Често, когато изследваме желанието на юношата за смяна на пола откриваме, че в основата на това желание стои едно влюбване, което е хомосексуално по своята природа. Тъй като хомосексуалността предизвиква ужас у юношата, решението за смяна на пола се явява компромисно за психичния живот решение: „Аз обичам него, но не защото съм хомосексуален, а защото моят пол е объркан.“ Това се отнася до невротичните случаи и т. нар. „хистеричен транссексуализъм“. Както подчертава П.Деларош, говорейки върху клиниката на транссексуалните: „Хистерията винаги взема симптоми, които са на мода. Невротичният транссексуализъм е все по-често срещан.“⁴

Психотичният транссексуализъм е свързан с психотична структура на личността, която до този момент е функционирала компенсирано, без ярки прояви на психични проблеми и нарушения. Проблематизирането на образа на тялото през юношеството, преразглаждането на „първичната неедипова кастрация“ (Dolto, 2005) може да доведе до усиляване на тревогата относно телесната интеграция, пола и половата идентичност и да предизвика психотична декомпенсация. В този случай искането на юношата най-често ще бъде придружено с различни по съдържание и форма налудни идеи.

В срещите с искане на юношата за смяна на пола, отново консултиращият е изправен пред въпроса за психичното функциониране. Важно е да не се отговаря на това искане. За съжаление медицината все по-често отговаря на искането на юношите под различна форма (предприемат се хормонални терапии, оперативна намеса). Психологичната работа дава възможност да се отвори поле за размисъл пред самия юноша: дали има и други проблеми; защо смята, че решаването на този проблем ще реши всички останали и по какъв начин?

Тъй като има все по-големи трудности на децата и юношите да се казва: „не!“, родителите в някои случаи са склонни да съдействат и да тласкат юношите към смяна на пола. Във Франция вече се появяват млади хора, които обвиняват своите родители, че са ги подтикнали към смяна на пола в юношеска възраст.

И родителите, и специалистите, приемащи юноши, не трябва да забравят, че юношеството по дефиниция се характеризира с несигурност в сексуалната идентификация. Тази несигурност може да продължи през цялото юношество и да има различна динамика и субективна изява.

---

⁴ Семинар „Трансферът във всички негови форми“, София, 11.06.2022, АБПП

Обобщение

Три основни въпроса характеризират интрапсихичното пренареждане, случващо се при всеки от юношите: телесното измерение; проблемът за идентичността; равновесието между нарцистичното и обектно инвестиране. Тези три области участват във всеки психотичен процес: страхът свързан с чувството за телесната трансформация може да стане страх от разпадане на парчета; трудностите в преживяването на собствената интегрираност може да породи истински нарушения на идентичността; и накрая това, което З. Фройд (Froyd, 1990) е нарекъл „нарцистична невроза“, при която нарцистичното инвестиране преобладава и „унищожава“ обектното инвестиране, естествено препраща към психозата. Затрудненията в реализирането на тези три измерения в процеса на юношество повдигат въпроса за проблема, свързан с психотичното дисфункциониране, което трябва да бъде разбрано като специфично се отчита тази възраст. По този начин могат да бъдат разграничавани трите форми на дисфункциониране:

- такива, при които тялото е под въпрос;
- такива, при които идентитета е под въпрос;
- такива, при които равновесието между нарцистично и обектно инвестиране е под въпрос.

Прием и работа с родители на юноши

Защо родителите търсят консултация за своите юноши? Симптомите, които юношите извеждат на сцената винаги са свързани с историята на юношата, с историята на родителите или на отношенията в семейната двойка. Интересно е да проследим какво, „прелива чашата“ на родителската толерантност и предизвиква посещение при психотерапевт.

Трудностите в оценката на клиничните знаци и комуникирането им с родителите, от които в повечето случаи зависи дали юношата ще продължи терапевтичната работа ме занимава, особено в случаите, които изискват по-продължителна предварителна работа.

Ето няколко такива случаи, в които родителите, заедно с юношата са решили да потърсят психоаналитик:

Момче на 16 г. Смята че става насън и прави различни неща – сгъва си дрехите, ходи из стаята говори с някого. Инсталирал си е камера, която записва през цялата нощ докато той спи. На записите, които гледа на следващия ден открива „присъствие“: едно джудже и нещо като фантом. Някой иска да влезе в контакт с него.

Момиче на 15 г., осиновено като бебе след смъртта на единственото дете в семейството на осиновителите – момче на 17 г. Един ден тя поставя въпроса: „Искам да знам коя е жената, която ме е родила?“ Родителите са смутени от въпроса и не знаят какво да отговорят, а момичето започва да прави разрези по ръцете си.

„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод – как поддържа диалога с родителите?

Момиче на 17 г. Задържана от полицията заедно с други момичета заради кражба на автомобилни части – капачки от джанти. От една година почти не говори с родителите си. Тази приятелска група, към която принадлежи ѝ помага да говори с връстниците. От две години е в нов клас – не говори с никого. Учителите я изпитват само писмено, защото не говори с тях.

Момиче на 12 г. Не ѝ е приятно „големите хора“ да я гледат и да ѝ говорят. „Големите хора“ са 14-15 годишните. Има една история, която създава в главата си и в която се оттегля винаги, когато е възможно – в часовете в училище, в градския транспорт, вкъщи. Това е „манга“ история, главният герой е момче, което има седем братя – седемте смъртни гряха. „Времето, когато бях по-малко дете беше по-хубаво“ – казва тя, веднага след като остава насаме с мен.

Момче на 15 г. – винаги е имал трудности с ученето и общуването. В края на 7-ми клас, когато предстоят изпити, става особено агресивен към баща си, който го „поправя“ непрекъснато и за всичко. Родителите се опасяват, че това е шизофреничен епизод.

Как родителите посрещат трудностите на своите юноши?

На първо място с огромно чувство за вина – че са направили грешки, че не са направили достатъчно, че са „провалени“ родители. Ако чувството за вина не се държи под внимание има риск родителите да прекъснат посещенията с мотива, че терапевтът подценява или надценява тежестта на проблема.

На второ място е въпросът: Какво му е на това дете? Нормално ли е това? Дали не е начало на тежка болест? Много често думите им са: „Идваме за да не изпуснем нещата...“ Но защо точно сега родителите се адресират? Нещо ги е накарало да реагират – нещо, което идва от юношата, но резонира в тях.

Работата с юноши изисква приемане на родителите, изслушването на членовете на различни семейни конфигурации – разведени родители, осиновители, партньори на родителя, които живеят заедно с юношата, баби и дядовци, които ги отглеждат. Работата изисква да се отдели въпроса на родителите от въпроса на юношата. Понякога за да може юношата да започне една психоанализа за себе си, са необходими срещи с родителите, „разплитане“ на семейната история и ориентиране към какво ни препраща първоначалната тревожност. Диагностицирането на психичната структура през юношеството е труден процес. Дори симптом, който има психотичен вид не позволява, понякога за дълго време, да се каже категорично как функционира юношата. Това означава, че аналитикът трябва да запази диалога с юношата, а много често и с неговите родители за дълго време в рамките на една предварителна работа. Защото връзката, която юношата ще изгради в трансферните отношения с терапевта ще ни дадат ориентир за неговата психична структура. В срещите си с родителите ние работим за да дадем шанс на тази връзка да се случи.

Поддържането на диалога с родителите изисква повишено внимание към един важен въпрос: Как проблемът на юношата засяга родителския нарцисизъм? Начинът, по който родителите се тревожат, съответства на начина, по

който е бил засегнат техният нарцисизъм. Както ни казва З. Фройд в статията си „Въвеждане в нарцисизма“ (Froyd, 1992), родителите искат за децата си по възможност да избегнат ударите на съдбата, да постигнат повече от тях, понякога като компенсация за собствените им неуспехи. В този смисъл проблемното юношество винаги е удар по нарцисизма на родителите.

Юношеството реорганизира отново всички конфликти на недостатъчно успелите символически кастрации. Те трябва да бъдат отново преразгледани и приети от субекта, казва Франсоаз Долто в „Несъзнаваният образ на тялото“ (Dolto, 2005). Ще изложи някои разсъждения върху преразглеждането на две от тези кастрации и как това засяга родителите. Това са „Стадият на огледалото“ и „Едиповата кастрация“.

Знаем, че юношеството отваря отново стадия на огледалото и отношението между несъзнавания образ и огледалния образ ще бъдат преразгледани. Драматично променящото се тяло прави така, че кожата вече не може да покрива скритият, изгласан образ на тялото. Какво гледа юношата, който с часове стои пред огледалото?

„Отношението на юношата към огледалото издава начинът, по който той приема новите си аспекти: нещата се случват така, като че ли той се отдава на съзерцаването на този свой нов образ, търсейки отвъд него това, което е загубил с края на детството си“ пише Патрик Деларош в „Юношеството“ (Delarosh, 2004:22).

Но какво търсят родителите гледайки променения образ на своето дете?

- Начинът, по който те ще реагират на неговите физически промени, ще повлияе погледа, който юношата има върху себе си. Променящото се тяло на детето може да върне родителя към трудности, които той самият е имал през юношеството. Други родители не могат да приемат трансформирането на детските черти, кардиналаната промяна на тялото, която заявява принадлежността към пола. Те ще продължат да „си искат“ детето с асексуално тяло, понякога изпадайки в пълно отричане на случващите се промени. В този променен образ, като в своеобразно огледало се оглежда родителя и с думите си, с поведението си, ще подпомогне или ще затрудни повторното преминаване през изпитанието на огледалото. Юношата трябва да намери нова „точка на харесване“, нов поглед, който го освобождава от инфантилния образ и от капана на инцестните отношения.

- Отново ще се проблематизира образа на имагинерното дете, който родителят за втори път след раждането трябва да съгласува с образа на реалното дете – вече юноша. Представата на родителите за детето, включва и представата за него като бъдещ възрастен. Този образ, много често не е съзнаван от родителите преди настъпването на пубертета. Ако родителят не успява да направи „обновяване“ това предизвиква пукнатина в отношенията родител-юноша.

В срещите с терапевта родителите трудно започват да говорят за своето разочарование, че детето не е такова каквото те са си представяли, че ще бъ-

де. А още по-трудно приемат, че то ще изглежда по-друг начин, ще има различен път, свои собствени трудности и провали. Всъщност става дума за загуба и траур. Въпросът за загубата, който на свой ред поставя въпроса за траура е не само от страна на юношата, който прави траур по детството, а и от страна на родителите. Но за какво става въпрос? Дали родителите говорят за една нарцистична или за една обектна загуба? Дали става въпрос за траур по детето отпреди пубертета – детето фетиш, детето Бог, детето фалос – асексуалното дете. Или за траур по отношенията? И тук се срещаме с работата по символичната загуба на детето, която родителите трябва да направят. През юношеството реалните родители ще присъстват, но те трябва да предложат един различен образ от този на родителите в детството. П. Деларош (Delarosh, 2011) казва, че траурът по детството при юношите до голяма степен е компенсиран от придобивките на еманципацията. Каква е компенсацията за родителите? Дали те ще се задоволят с нивото на автономност постигнато от тяхната дъщеря или син или компенсацията ще бъде невъзможна, така както и символичната загуба?

В „Траур и меланхолия“ З. Фройд (Froyd, 2018) развива идеята, че обектните инвестиции, които се изоставят се заменят с идентификации. Родителите, които имат трудности да направят символичната загуба на детето по време на юношеството, обикновено имат и трудност да се разпознаят във вече порасналото момче или момиче.

Как стои въпроса по отношение на юношеския Едип и родителите? Преди всичко родителите са обезпокоени от пробуждането на сексуалността. Тревогата им често оправдава тършуването в стаята на юношите и проследяващото приложение инсталирано в телефоните им. Родителите трябва да са наясно, че любовта, която изпитват въвежда някакъв вид реципрочност – децата също изпитват любов към тях. Тази реципрочност през юношеството се обагря със сексуалността, която носи чувство за вина, тъй като е забранена. Изправен пред този втори, вече опасен изблик на любов, юношата се нуждае от бариери, защото пубертетът му дава възможност да реализира своите изтласкани чувства. Първата бариера ще бъде родителят от същия пол, възприеман като съюзник, а не като опасен съперник.

Наследник на Едиповия комплекс през юношеството е Идеала на Аз-а пише Фройд в „Аз и то“ (Froyd, 1992b). Именно родителския Идеал на Аз-а ще засегне юношата, когато детето, което родителят е имал е загубено, а образът на юношата, в който си е представял, че ще се превърне това дете е круширал. За родителя също е необходима нова позиция, от която да се види като „добър родител“.

Вземайки предвид всички тези „засягания“, трябва да приемем, че не случайно юношата разиграва точно този сценарий, към който родителите са особено чувствителни. Защото юношата „работи“ за своите родители. В този смисъл е обяснимо, защо някои родители предприемат собствена психоанализа, когато децата им станат юноши.

И все пак как терапевтът да комуникира с родителите, това което чува от тях, но те самите не чуват, за да направи пространство за юношата?

Ще се спра върху един от случаите, посочен в началото:

Момиче на 15 г., К. е осиновена като бебе след смъртта на единственото дете в семейството на осиновителите – момче на 17 г. Един ден тя поставя въпроса: „Искам да знам коя е жената, която ме е родила?“ Родителите са смутени от въпроса и не знаят какво да отговорят, а момичето започва да прави разрези по ръцете.

Именно разрезите са накарали родителите да предприемат среща с терапевт. В тази първа среща те изложиха две хипотези за случилото се: генетични аномалии, които ще доведат до тежка психиатрична болест или хипотезата, че не са се справили с процеса на осиновяване и това поведение е последица от техния провал. Последва среща с момичето, в която чух разказ, потвърждаващ едно много успешно психично осиновяване и вписване в семейството и рода. Нарязването по ръцете се е случило след като родителите ѝ са изхвърлили нейни дрехи, които не харесват – черни, широки блузи с черепи и качулки, с които дъщеря им се е обличала през всички сезони. Като отговор на това поведение тя е задала въпроса за произхода си, „защото знаех, че ще ги шокирам. Исках да страдат така, както се шокирах аз, когато видях, че дрехите ми ги няма, затова се нарязвах“. Работата продължи със срещи в различен формат – с родителите поотделно и заедно, с момичето в индивидуални срещи. В тези срещи бащата успя да говори за загубата на своя син, за това, че се чувства стар да съпровожда тийнейджър, в „тези времена, когато всичко е толкова различно“. Заедно с жена си те се страхуват, че тя ще стане „гей“ или „транс“, черните дрехи с качулка ги ужасяват и агресират. Майката сподели, че непрекъснато ѝ се струва, че не прави достатъчно и въпреки че дъщеря им пораства като красиво и умно момиче, тя е под въздействието на един сън, в който „другата майка“ идва и я пита: „Ти какво направи за дъщеря ми?“ Тревожи се прекомерно за всеки знак на несъвършенство – миналото лято дъщеря ѝ наддала 6 кг., после отслабнала – дали това не е хранително разстройство? Веднъж е спала повече от 14 часа – дали не е взела дрога? Облича се с момчешки дрехи – може би е гей? Чувства се наблюдавана и осъждана от обществото и „другата жена“.

К. наистина харесва много родителите си, но понякога се чувства виновна, защото е попаднала в това семейство след смъртта на брат си. Сега приближава годините, в които той е починал, това я кара да мисли по-често за него и за смъртта. Трудно ѝ е с това тяло, не че не го иска, но има нужда да го скрие за малко, докато свикне с него. Казвам ѝ, че е като герой на Шекспир, който в част от пиесата трябва да бъде в мъжки дрехи. Това сравнение много ѝ харесва, споделя го на родителите си, които го приемат с облекчение /може би все пак не е гей, нито транс.../ Така постепенно родителите ще ме посещават все по-рядко, а К. може да говори по-свободно за любовта и времето, когато ще напусне дома.

При прием на юноши и родители, аналитикът заема позиция по „границата“. Защото юношата не иска да се среща с терапевт-„юноша“ или терапевт-

*„Луди моменти“, юношеска криза или начало на психотичен епизод –
как поддържа диалога с родителите?*

„родител“, а родителите се страхуват, че ще бъдат осъдени от един „по-добър родител“. От друга страна, родителите често искат един начин „на справяне“, който да прилагат в отношенията с юношата. Поради тази специфика психоаналитичната рамка често не може да бъде приложена в нейния класически вид. Запазването на конфиденциалност с такт към родителите и юношата, както и динамиката на трансфера са двата важни елемента, които ще позволят да се разгърне една психотерапевтична работа.

Заклучение

Психологичното консултиране на юноши изисква добро познаване на психопатологичните процеси, тяхната еволюция и клиничните знаци, които ориентират относно тежестта на психичното състояние. Поради спецификата на юношеския процес голяма част от поведението в този период, които могат да бъдат тълкувани като прояви на патология, могат да бъдат и част от нормалното юношество, което често има своите „луди моменти“ и кризи. Думите на юношата, начинът, по който той говори или не може да говори за живота си, за състоянието си, за себе си, имат най-голяма тежест за оценка на психичното му състояние и за адекватно насочване към лечение.

При децата, както и при юношите, демонстриращи различни форми на психично страдание, родителите са част от консултативния процес. Терапевтичният съюз, е идеята за обща работа с родителите, в която те могат да мислят както за своята отговорност, така и за своите лични неразрешени психични конфликти, без огромно чувство за вина, което пречи консултативната работа. Този работен алианс може да се случи само ако родителският нарцисизъм бъде пазен от срутване и консултиращият успява да чуе, както страданието на юношата, така и страданието на родителите.

От най-голямо значение за успешната консултативна работа с юноши и техните родители е формирането на консултация, неговите задълбочени теоретични познания върху психичните процеси в юношеството и неговата способност да предоставя, но и да разграничава собствената си субективност от преживяванията на консултираните. Психоаналитичните са доказали своя интерес към юношеството и са допринесли много за психиатричната теория и клиничната работа. А психоаналитичната практика и особено развитието на практики съответстващи на юношеските процеси и клиника като индивидуалната психоаналитична психодрама, различни форми на клинични ателиета, свързани с изкуствата, например, е достатъчно окуражаваща за тези, които искат да се развиват в това трудно, но и вдъхновяващо професионално поле.

Библиография

1. Berzhere, Zh. Patopsihologiya – psihoanaliticheskiy podhod. Moskva, Aspektpress, 2008
2. Boykinova, Irina. Roditelska samoefikasnost I roditelski stress. Godishnik BSU, XX Konferentsiya SNT, Burgas, 2019

3. Braconnier, Alain, et Bernard Golse. Dépression du bébé, dépression de l'adolescent. Érès, 2010
4. Braconnier, Alain. La menace dépressive à l'adolescence. Érès, 2019
5. Delaroché, Patrick, et Jean-Paul Mouras (éditeurs). Peut-on devenir fou? Érès, 2004
6. Delarosh, Patrik. Yunoshestvoto. Sofiya, TSOPSI, 2004
7. Delarosh, Patrik. Problemite na yunoshestvoto. Sofiya, TSPSP, BPP, 2011
8. Delarosh, Patrik. Ot lyubovta kum drugite do lyubovta kum sebe si. Sofiya, ABPP, 2018
9. Dolto, Fransuaz. Nesuznavaniyat obraz natyaloto. Sofiya, TSPSP, 2005
10. Froyd, Zigmund. Vvedenie v psihoanalizata, Lektsiya XXVI, Sofiya, Nauka I izkustvo, 1990
11. Froyd, Zigmund. Vyvezhdane v nartsisizma, v Otvyd prinstipa na udovolstvioto. Sofiya, Nauka I izkustvo, 1992
12. Froyd, Zigmund. Az I to, v Otvyd prinstipa na udovolstvioto. Sofiya, Nauka I izkustvo, 1992 (b)
13. Froyd, Z. Psihoanalitichni belezhki vurhu edin avtobiografichno predstaven sluchay na paranoya (dementia paranoides), v Psihoanaliza – teoriya i terapiya. Sofiya, Kritika I humanizum, 2003
14. Froyd, Zigmund. Traur i melancholiya, v 4 osnovni teksta, Sofiya, Kritika I humanizym, 2018
15. Lakan, Zhak. O voprose predvaryayushtem lyuboi podhod k lecheniyu psihoza, v Instantsiya bukvyi ili sudyba razuma posle Freyda. Moskva, Logos, 1997
16. Lakan, Zhak. Seminaryi 3, Psihozyi. Moskva, Gnozis/Logos, 2014
17. Lakan, Zhak. Seminaryi 8, Perenos. Moskva, Gnozis/Logos, 2019
18. Lebovici, Serge, René Diatkine, et Michel Soulé. Nouveau traité de psychiatrie de l'enfant et de l'adolescent. 4 volumes. Presses Universitaires de France, 2004
19. Makuilyams, Nansi. Psihoanalitichna diagnostika. Sofiya, Lege Artis, 2020
20. Marcelli, Daniel, Braconnier, Alain, et Tandonnet, Louis. Adolescence et psychopathologie, Elsevier Masson, Paris, 2018
21. Marcelli, Daniel et Guillemette de La Borie-Munier, Tracas d'ados, soucis de parents, Albin Michel, 2002
22. MKB-10. Psihichni I povedencheski razstroistva. Klinichni opisaniya i diagnostichni ukazanya., Sofiya, SZO, 1992
23. Rassial, Jean-Jacques. Le sujet en état limite. Érès, 2017
24. Spravochnik za diagnostichnite kriterii na DSN-IV-TR, Sofiya, Iztok-Zapad, 2009.
25. Staneva, Kamelia., Otsenka na riska ot deviantnoto povedenie (analiz na sluchai), BSU - Godishnik, Tom XXXVII, Burgas, 2018
26. Uinikut, Donald. Prehodni obekti I prehodni yavleniya, v Ot pediatriya kum psihoanaliza. TSPSP, BPP, Sofiya, 2008
27. Winnicott D. W. (1965) Ego Distortion in Terms of True and False Self in The Maturation Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1960

МЪДРОСТТА НА ЛЮБОВНАТА БОЛКА

доц. д-р Румен Бостанджиев, д.м.

Бургаски свободен университет, Център по хуманитарни науки

THE WISDOM OF LOVE PAIN

ass. Prof. Roumen Bostandjiev Ph.D.

Burgas Free University – Department of Humanitarian Sciences

Резюме: Статията представя интегриран модел за разбиране на партньорските конфликти през теоретичния конструкт на дистреса, травмата и начините, по които тя изгражда стила на социално свързване. Този модел е допълнен с разбирането за дисфункционалните схеми за справяне с болката и възможността тези схеми да бъдат коригирани посредством осъзнаване на общите ценности и конкретните стъпки за тяхното постигане в двойката.

Ключови думи: *стрес, дистрес, травма, схема, терапия на приемането и свързването.*

Abstract: In attempt to understand one of the main reasons for conflicts in couple we try to integrate concept of stress and distress, trauma and insecure attachments. On this basis we use construct of emotional shema reactions and Acceptance and Commitment Therapy as guidelines for improvement of couple interactions.

Key words: *Stress, distress, trauma, shema, acceptance and commitment therapy.*

Всеки копнее за любовта и това е разбираемо, защото без нея не бихме могли да оцелеем и да се развиваме. Не всеки обаче осъзнава, че любовта върви ръка за ръка с болката и страданието. „Всяка радост е бременна с мъка“ казва в прекрасното си стихотворение „Пътека“ поетът Пеньо Пенев (1979) и е напълно прав. Романтичната любов неизбежно включва болезнени чувства като неудовлетвореност, тъга, разочарование, дистанциране, а много често – раздялата и самотата. Тези преживявания са неделима част от процес, който ако приемем напълно открито и осъзнато, страданието ни може да се превърне в учител. Така любовната ни болка става пътеводител към по-мъдрата и всеотдайна връзка с нас самите и с тези, които обичаме.

Отношенията с хората около нас са най-голямото богатство в живота ни. В същото време човешките отношения са и най-значимият източник на стрес още от първите ни дни. Днес познаваме добре стресовите реакции и знаем, че в определени граници стресът предполага възможност за адаптация и развитие. Още през втората половина на миналия век, обаче, знаменитият канадски изследовател Ханс Силие (1982) описвайки **общия адаптационен синдром**

установи неблагоприятните промени в организма, настъпващи при прекомерно интензивни или продължителни стресови ситуации. Той въведе понятието „**дистрес**“, с което и днес означаваме патологичните симптоми на изчерпване и неадекватен отговор при стрес. Един от най-блестящите ученици на Ханс Силие – психотерапевтът Gabor Mate (2022), доразвива идеите на своя учител в теорията за **психичната травма**. Той разкрива сложните проявления на неблагоприятните преживявания, особено през детството, които оставят трайни следи върху нашето физическо и психично здраве.

Съвременните неврофизиологични представи за дистреса и травмата дават интересна възможност за осмисляне на основните постановки в **психологията на човешките отношения**. В началото на миналия век психоанализата поставя акцент върху емоционалната връзка на новороденото с майката. По-късно John Bowlby (1988), Margaret Mahler (1977) и Mary Ainsworth (2017) изграждат цялостна **теория за свързаността** (Attachment theory), според която начинът на свързване на детето с грижещите се за него през първите години от живота определя стила на свързване с останалите хора през целия жизнен цикъл. В зависимост от степента и контекста, в който детето получава обич и грижа, то може да формира **четири основни модела на свързване – сигурен, тревожно избягващ, тревожно амбивалентен и дезорганизиран**.

През последните десетилетия теорията на свързаността претърпява динамично развитие и се обогатява с много нови детайли, потвърдени от клиничната практика и емпиричните изследвания. Ако използваме тази теоретична постановка и се фокусираме специално върху трите модела на несигурна свързаност (избягващ, амбивалентен и дезорганизиран), логично бихме направили извода, че **това са модели, по които детето реагира в ситуации на емоционален дистрес**. Не е трудно да установим съответствието между тези три модела и трите основни типа стресови реакции. Избягващият модел е сходен с реакцията на сковаване и блокиране, амбивалентният бихме могли да отъждествим с тревогата и бягството, докато дезорганизиращият модел се доближава до доминирането на гнева и проявите на агресивно поведение (борба). Общото при този тип реакции е, че независимо от първоначалната им адаптивна насоченост, те биха могли да имат деструктивен ефект, ако в ситуация на психична травма бъдат фиксирани като автоматични и ригидни модели, които се повтарят стереотипно при възникване на стресови провокации. Някои автори наричат тези поведенчески стереотипи „**схеми**“ и подчертават, че при тях, определени ситуации (тригери) провокират болезнени преживявания, свързани с първичната емоционална травма (изоставяне, фрустрация, насилие). В отговор се включват изработените в ранното детство защитни поведенчески реакции (затваряне, тревога, агресия). Когато този процес се случва автоматично, без да бъде осъзнат и ръководен от целенасочено следване на базисните ни ценности, защитата е мимолетна, а в дългосрочен план болката и страданието се засилват, личностното развитие и развитието на отношенията са блокирани (Yang, J., Klosco, J. 2006).

Емоционалните ни рани се вписват в сюжетите, по които градим отношенията с най-близките хора. Когато не познаваме достатъчно тази своя уязвимост, ние сме привлечени и се свързваме с интимни партньори, с които е възможно да проиграваме наново и наново вече усвоения репертоар. И когато болката е имплицитно заложена в любовните ни сюжети, тя неизбежно се появява, без значение дали е провокирана от нас или от другия. Докато не осъзнаем този механизъм, ние сляпо следваме деструктивни сценарии, основани на емоционални очаквания, предубеждения, предчувствия и импулсивни реакции, с които затягаме примката на „злочастната си съдба“. (Lev, A., M. McKey, 2017).

Още с първите си любовни вълнения, заедно с трепетната радост, ние неизбежно изпитваме и болката на отхвърлянето, неудовлетвореността, разочарованието, дистанцирането, раздялата и самотата. Тези болезнени любовни чувства са стресори, които пораждат у нас стандартните стресови реакции – борба, бягство или скованост. Едновременно с това те ни карат и да си задаваме важните екзистенциални въпроси – кой съм аз?, достоен ли съм за любов?, какво да очаквам от другия?, съществува ли любовта и какви са нейните проявления? От това как отговаряме на тези въпроси, ние изграждаме представата си за любовта. В знаменитата си книга „Любовта като история“ Робърт Стърнберг описва 24 различни еротични сценария, които той е успял да идентифицира като устойчиви модели на партньорски отношения в интимните двойки (Sturnberg, R., 1998). Тези любовни сценарии предполагат влизане във взаимно свързани (комплиментарни) роли, които могат да се изпълняват само съвместно. Точно поради това, любовта не е сляпа, дори и когато ние, като нейни пленници, оставаме слепи за движещите я сили. Парадоксално е, че точно това, което ни привлича най-много в избрания партньор, покъсно може да се превърне в основна причина да имаме проблеми във връзката си.

През последните десетилетия в двойковата терапия популярност доби идеята, че именно посредством разкриването на болезнените схеми и тяхното преработване от партньорите, те могат заедно да израстват (Avigail Lev и Mathew McKay, 2017). Тези автори представят десет модела на болезнено изкривена нагласа към любовните отношения (**схеми**), свързани с травматичен опит от детството. Осъзнаването на тези любовни рани, според тях, е от ключово значение за възможността ни да променим деструктивните механизми за справяне, които сме възприели в любовния си опит. Когато разберем и успеем да удържим негативните емоции, възникващи при активиране на тези схеми, ние бихме могли да фокусираме вниманието си върху ключовите ценности, които са провокирани в проблемната ситуация и заедно с партньора си да потърсим алтернативни начини за удовлетворяване на тези ценности. Елегантността на този подход е не само в готовността да бъдем състрадателни към себе си и партньора ни в моменти на криза, но най-вече в идеята, че именно този, който е събудил емоционалната ни рана, при наличие на съпри-

частност и достатъчна емоционална интелигентност, би могъл да е и най-добрият ни помощник в терапевтичния процес.

Очевидно повечето съвременни теории, описващи интимните отношения, акцентират върху скритите сценарии, по които сътворяваме любовните си романи и възможността в тези сценарии да съществуват скрити емоционални капани. Ако се опитаме да направим обобщение ще видим, че тези болезнени травматични белези сякаш засягат три ключови аспекта, свързани с любовната връзка:

1. Какво мисля за себе си.
2. Какво мисля за потенциалните интимни партньори
3. Каква е нагласата ми към интимните отношения по принцип.

Тези три елемента тясно взаимодействат помежду си и до голяма степен взаимно се обуславят. Всеки от тях обаче би могъл да има водеща роля при възникването и развитието на любовните рани. Да се опитаме да проследим как изглеждат някои от тези любовни мини:

Когато младият човек е изградил **ниска самооценка и чувство за „дефектност“**, той очаква да бъде отхвърлен от потенциалните интимни партньори, затова избягва да се запознава и сближава с нови хора. Дори това да се случи, той несъзнавано се държи по начин, който предразполага към отхвърляне и така сбъдва мрачната си прогноза, че ще бъде отхвърлен. Така се изгражда затвора на самоизолацията, в който колкото повече излежаваме самотната си присъда, толкова по-трудно е да излезем. Причината за това е че пропускаме шанса да развием необходимите ни социални умения за развитие на пълноценни човешки отношения.

Често малоценностните преживявания са породени от **нереалистично високи, перфекционистки изисквания към себе си**, формирани от амбициозни и нарцистични родители. На фона на този недостижим стандарт, дири и отличните постижения могат да бъдат обезценени или отдадени на външни фактори. Хората с подобна нагласа са изключително чувствителни към критични бележки спрямо тях, поведение или постиженията им. Лесно се засягат и нараняват, дори от добронамерена, но негативна обратна връзка, която цели да посочи зоните им за развитие. При засилено чувство за чест и достойнство, те предпочитат да си тръгнат първи от връзката, за да преживеят раздялата като техен избор, а не изоставяне. Пребивайки в постоянна самота, те търсят различни възможности да рационализират това си състояние. Някои се отдават на езотерични практики и самотно съзерцание, което ги дистанцира от света, живота и болката им. Други потъват в работохолизъм или всеотдайна грижа за някого, което ги спасява от осъзнаване на потиснатия копнеж за близост, нежност и еротична ласка.

Хората с тази нагласа понякога се ориентират към себеподобни, с които изграждат стабилни, но лишени от истинска близост и емоционална свързаност отношения. Другият вариант е да си избират партньори, които ще ги отхвърлят или постоянно да ги критикуват, упрекват или измъчват с безкрай-

ните си изисквания. Това дава чудесен повод за дистанциране и потъване в тиха самота, дори и при наличието на формален партньор.

Като особена разновидност на този типаж може да очертаем **романтичните мечтатели**. Те периодично имат нужда да откриват реални или въображаеми фигури, върху които да проектират своите любовни очаквания. Обикновено тези очаквания са нереалистични поради очевидната невъзможност на избрания обект да отговори на тях. В други случаи романтикът не иска да развали магията и оставя скрити своите най-съкровени блянове, които трябва да бъдат отгатнати от другия. И в двата случая разочарованието настъпва неизбежно и затвърждава убеждението, че любовта не съществува, или романтичната любов е само в съзнанието ни, но не и в реалния живот.

На противоположния полюс са хората с нереалистично висока самооценка. Когато това се съчетае с отсъствие на самодисциплина и емоционална саморегулация, могат да се проявят **нарцистични личностни черти** с елементи на **свръх контролиращо и дори агресивно поведение** спрямо интимния партньор. Такива хора имат усещането за изключителност, което ги кара да очакват всеобщо харесване и безусловно приемане. Те не понасят да бъдат отхвърлени или пренебрегнати от лицата, върху които са фокусирали сексуалния си интерес. Не са в състояние и да договорят отношенията си с тях на основата на равнопоставеност, равноправност и взаимно зачитане. Склонни са да приписват всички проблеми във връзката на партньорите си, както и упорито да упражняват натиск и манипулация за да ги променят в посоката, която са избрали. Крайни прояви на тази поведенческа стратегия е агресивното поведение, което води до **семеино насилие**. Типична в тези случаи е нагласата на агресора да се изживява като жертва на ситуация, в която не е получил дължимото, бил е измамен или предаден. От тази позиция той лесно може да пренебрегне всякакви морални норми и правила, като постъпва по начин, който в неговата представа е справедлив и допустим за постигане на желаната цел.

При част от тези хора **нереалистично високата самооценка е компенсаторна** и изразява прикрита неувереност в себе си, болезнено изискваща постоянно самодоказване. Огромният страх при тях е не толкова от самотата, колкото от нарцистичната травма ако не са приети такива, за каквито се мислят.

Този профил рядко включва и **крайно негативна нагласа към лицата от другия пол**, най често формирана в родителското семейство. Такива мъже често са убедени, че всички жени са развратници и единственият начин да бъдат превъзпитани е постоянният контрол, сплашването и санкционирането. Подобна е нагласата и на жените, които възприемат всички мъже като потенциални насилници или експлоататори, виждащи в жената единствено инструмент за сексуално забавление. Несъзнавано тези жени често се държат провокативно и се насочват точно към мъже, които с голяма вероятност могат да сбъдват тяхното очакване.

Характерно за хората, убедени в собствената си безупречност, е склонността да **стоварват вината за провалените отношения единствено върху другия**. Те се борят със страха си от неудовлетвореност, пренебрегване или изоставяне чрез постоянни изисквания, упреци и наставления към партньорите. Амбицирани са да променят техните възгледи, поведения, вкусове, убеждения и дори личностните им черти за да ги направят такива, каквито те са решили. Не случайно от другата страна в подобни връзки са хора, които дълбоко в себе си са убедени, че имат дефекти, които се нуждаят от постоянен външен контрол и реконструираща намеса. Отношенията в такива двойки напомнят много връзката на строг, но загрижен родител с непослушно и безотговорно дете, което постоянно трябва да бъде наказвано за да се поправи.

Често авторитарният маниер на поведение се засилва ако партньорът работи в институции и служби със строга йерархия и дисциплина, като армията, полицията или флота. Професионалното изкривяване на такива хора им създава нагласи, свързани с единовластие, силов подход при решаване на проблемите, ригидност и непоносимост към чуждо мнение. Такива хора са работлепни пред по-силния, но когато са с по-слаб от тях, чувството им за субективна справедливост се отрища и те са готови да въздават „правосъдие“ лично, грубо пренебрегвайки законите и елементарната етика. Универсалното оправдание за семейното насилие в семействата на такива партньори е, че с агресивните си действия те защитават и спасяват върховната им ценност – семейството. Резултатите от подобни „спасителни акции“ обикновено са точно обратните. Дори и партньорите да се подадат на натиска или поради собствената си заучена безпомощност и зависимост от агресора да останат до него, страхът и принудата няма как да създават щастливи отношения. В някои случаи т.н. „Стакхоулмски синдром“ позволява на жертвата да остане до своя насилник, проявявайки постоянно съчувствие към него и приемайки, че тя е виновна за неговото поведение.

Полово ролевата идентичност често кореспондира със личната самооценка. В нашата култура все още битуват някои традиционни нагласи, които са регламентирали отношенията между мъжа и жената в миналото. Според патриархалната представа „една жена не може да се оправи сама в живота, ако няма подкрепата на силен мъж до себе си“. Безкритичното приемане на тази постановка може да доведе до заучена безпомощност, при която жената съзнателно се отказва от амбицията и възможностите за професионално развитие, като по този начин доброволно се поставя във финансова зависимост, подчинявайки се на мъжа до нея. Морално този избор може да бъде оправдан с ореола на благородната саможертва „в името на децата и семейството“. Друг по-съвременен прочит на подобен стоицизъм в стил „new age“ би могла да е идеята за необходимото страдание, през което преминаваме за да се пречистим и възвисим духовно.

Ценностният идеал, който прозира зад тези самоограничаващи избори е постигането на здраво и щастливо семейство, достойно изпълнение на роди-

телския дълг, който е с приоритет в живота. За съжаление, в повечето случаи поставянето в зависима позиция и саможертвения избор водят до хронична неудовлетвореност на основните човешки потребности от истинска близост, разбиране и подкрепа. Освен това, постигането на „мир с семейството“ с цената на безпринципни компромиси и хронична неудовлетвореност, на потиснати потребностите, рано или късно водят до емоционално отчуждение и усещане за самота. Ако тези чувства не бъдат осъзнати и изразени, ако не доведат до адекватна житейска промяна, те могат да се проявят като психосоматични оплаквания и да доведат до тежки заболявания с фатален край.

По аналогия с позицията на зависимата жена, много мъже също могат да се поставят в заучена безпомощност, делегирайки на партньорките си не само грижата за бита, социалните контакти и възпитанието на децата, но и решаващия глас, когато става дума за отговорни семейни избори, изискващи характер, твърдост и принципност. Аргументите на такива мъже са, че „жените са по-компетентни в социалните отношения“, което не противоречи на истината, но не освобождава от лична отговорност мъжа.

Необозримо е разнообразието от модели на поведение, при които проблемната самооценка, взаимодействието с предубедената нагласа към интимния партньор и поддържа деструктивните представи за интимната връзка, зад които прозират детски травми.

Първата стъпка в развързването на Гордиевия възел е да се опитаме да разберем кои са най-дълбоките ни емоционални рани, свързани с любовта. Връщайки се назад, със сигурност ще идентифицираме не само тези ситуации на болка, но и нашите реакции, целящи да прекратят или намалят тази болка. Струва си тогава да се замислим дали и днес, когато преживяваме кризисни моменти в отношенията си с любимите ни хора, не реагираме автоматично по същия начин. Ако установи, че тези ни реакции вместо да ни спестят страданието, само са засилили болката и още повече са нагнетили напрежение в отношенията ни, със сигурност сме открили една от „схемите“, за които говорихме. Тогава си струва да потърсим алтернатива.

Какво бихме могли да направим за да се възползваме от мъдростта, скрита в любовната болка?

Първото условие е да приемем тази болка за неизбежна. Колкото и да не ни се иска, всеки от нас влюбвайки се и развивайки любовната си връзка, неизбежно се изправя и пред реалната опасност да преживее неудовлетвореност, разочарование, дистанциране, отхвърляне, евентуална раздяла и свързаната с нея тъга и самота. Ако не сме способни да понесем тези чувства, то най-вероятно не бихме могли изцяло да се отдадем на любовната магия.

Какво да направим когато срещнем някоя от изброените любовни болки?

Преди всичко е добре да запазим самообладание. Ако не позволим на болката да замъгли съзнанието ни, ако останем изцяло отворени и приемем, че

изгарящото чувство е в душата ни така, както облакът се е появил на небето, но той не е цялото небе, ние бихме могли да огледаме този облак и да видим какво той носи в цялостния пейзаж. Запазвайки открито и безпристрастно съзнанието си, въздържайки се от критични оценки и прибързани импулсивни реакции, ние сме в състояние да проявим любопитство към болезненото преживяване и да разчетем скритите послания в него. Нашата емоционалност е невероятна навигационна система, която безпогрешно ни ориентира за това къде сме, какво се случва между нас и другите хора. В този смисъл болката винаги е важен сигнал, който трябва да бъде разчетен, преди да се опитваме да го изключим.

Най-често болката ни съобщава, че някаква наша много важна ценност е неудовлетворена, нахърнена или под заплаха. Ако имаме силата да устоим на тази болка без да реагираме прибързано, ние може да разберем какво и защо я причинява. Тогава бихме могли да споделим това наше преживяване с интимния ни партньор. Но да му го съобщим с покана за съпричастност, а не с упрек и обвинение.

За да се случи това, най-важното е да не загубим ценностния ориентир, като приоритетно търсим в хаоса от противоречиви преживявания какво е това, към което най-съкровено се стремим в интимната си връзка. Успеем ли да го споделим с човека до нас, навярно ще му помогнем и той да направи същото. И ако това се случи, навярно заедно ще успеем да преминем през бурята до спокойния бряг на взаимното приемане и отдаденост.

За съжаление в ситуацията на остри партньорски конфликти се случва точно обратното. И двамата страдат, но споделяйки своето страдание те го правят така, че още повече се нараняват и дълбаят пропастта помежду си.

Всичко би могло да се промени, ако сме способни да приемем, осъзнаем и удържим не само собствената си болка, но и болката на нашия партньор, в която ние имаме принос. Навярно това не е по силите на всеки, а и много от нас не са способни или не желаят открито и ясно да заявят болката си от страх, че това ще ги направи слаби. Позволим ли си да бъдем силни, разкривайки собствената си уязвимост пред другия, ние ясно му казваме нещо много важно. Не ти си „лошия“, нито пък си „виновния“ за моето страдание. Болката ми е причинена от нелепия сценарии, който следваме и двамата. Споделям ти своята болка и съм готов да разбера твоята, за да се опитаме заедно да променим този болезнен и за двама ни сценарии.

Не бива да оставаме с илюзията, че подобно развитие е винаги възможно. За съвместното израстване през болката е необходимо и двете страни да са способни и готови да проявят самообладание в конфликтните моменти, да отворят съзнанието си за всичко, което преживяват в момента. Без да лепят критични етикети, да проявят любопитство и приемане на болезненото преживяване за да разчетат неговите послания и да ги споделят с партньора. Ако това се случи двустранно и най-вече ако зад споделената болка и двамата могат

да открият общи ценности и мечти, чиято неудовлетвореност е събудила болката, тогава партньорът ни се превръща в нашия най-добър лечител.

Разбира се този процес никак не е лесен, нито пък се случва от днес за утре. Много често за да постигнем желаните общи ценности е необходимо да придобием нови умения, да променим мислите и нагласите си. Не рядко се налага да променим и някои нереални или погрешни представи и морални предубеждения. Обичайно е да се изправим пред предизвикателства, които изискват сериозни преговори и договаряне за постигане на взаимно приемливи решения. Разбираемо е този процес да изисква високо специализирана професионална помощ и да предполага инвестиране на време, усилия и обща добра воля.

Никой не би могъл да гарантира постигането на желаните резултати, защото това в крайна сметка зависи от творческата ангажираност и на двамата партньори. Със сигурност и болката при определени конфликтни ситуации няма как напълно да изчезне. Това, с което би могъл да се ангажира терапевтичния процес е тази болка да бъде болката от раждането на едни нови, много по-открити, мъдри и изпълнени с доверие отношения, в които и двамата партньори да се чувстват по-сигурни и удовлетворени от съвместния си живот.

Библиография:

1. Ainswort, M. (2017). Patterns of Attachment. Psychological study of strange situation. Routledge.
2. Boulby, J. (1988). A SECURE BASE. Parent — child attachment and healty human developement. New York: Routledge.
3. Lev Avigail, M. M. (2017). Acceptance and Commitment Therapy fo Couples, A Clinician’s Guide for using Mindfulness, Valies and Shema Awareness to Rebuilding Relationships. Oacland: Context Press.
4. Mahler, M. (1977). Separation-individuation: the selected papers of Margaret S. Mahler, volume 2. Rowman & Littlefield Publishers.
5. Mate, G. M. (2022). The myth of norlal – trauma, illness and healing in a toxic culture. Canada: Penguin Random House.
6. Sternberg, R. (1998). Love is a story – a new theory of relationships. New York, Oxford: Oxford University Press.
7. Young Jeffrey, J. K. (2006). Schema Therapy: A Practitioner's Guide 1st Edition. The Guilford Press.
8. Penev, P. (1979). Stihotvoreniia. Sofiia: Bylgarski pisatel.
9. Selie, H. (1982). Stres bez distres. Sofiia: Nauka i izkustvo.

ОЦЕНКА НА ВЗАИМОДЕЙСТВИЕТО МЕЖДУ РОДИТЕЛИ И ДЕЦА НА ВЪЗРАСТ ОТ 10 ДО 36 МЕСЕЦА

ас. Камелия Станева

Бургаски свободен университет

ASSESSMENT OF A PARENT-CHILD INTERACTION AGED 10 TO 36 MONTHS

Assist. Kamelya Dinkova Staneva

Burgas Free University

Резюме: Фокуса на настоящата статия е върху влиянието на взаимодействието майка-дете, върху ранното детско развитие в интервала от 10 до 36 месеца. Направен е кратък анализ и са разгледани съвременните инструменти за изследването му. Представена е методиката PICCOLO (Parenting Interactions with children: checklist of observations linked to outcomes) /Взаимодействия между родители и деца: Контролен списък с наблюдения, свързани с резултатите/. PICCOLO е инструмент за наблюдение, първоначално разработен в САЩ от проф. Лори Рогман и екипът ѝ, а впоследствие е въведен в редица други държави. Този инструмент е нов за България и се базира на последните научни формулировки в областта на ранното детското развитие. Предстои валидизация на PICCOLO, като това ще даде нови възможности в консултирането на родители и деца.

Ключови думи: *ранно детско развитие, родителско взаимодействие, PICCOLO, българска валидизация*

Abstract: The focus of this article is on the influence of mother-child interaction on early child development in the interval from 10 to 36 months. A brief analysis is made and the survey tools for its study are discussed. The PICCOLO (Parent-Child Interactions: A Checklist of Observations Related to Outcomes) methodology is presented. PICCOLO is a monitoring tool originally developed in the USA by Prof. Lori Roggman and her team, and subsequently introduced in a number of other countries. This tool is new for Bulgaria and is based on the latest scientific formulations in the field of early childhood development. Validation of PICCOLO is pending, and this will provide new opportunities in counseling parents and children.

Key words: *early child development, parenting interaction, PICCOLO, Bulgarian validation*

Актуалност на темата за ранно детско развитие – в Европейските страни и в България

Науката показва, че животът е история и неговото начало дава тон за бъдещото развитие. Това прави ранните години от детството време на големи възможности, но и на голям риск. (www.unicef.org)

Макар и широко обсъждано ранното детско развитие не е конкретно дефинирано. Дори и там където има определения, те са по скоро описателни. Навсякъде обаче е пълно с многобройна информация, подкрепена със сведения и данни, за това колко е важно да се инвестира в програми за ранно детско развитие. (Йосифов, Й. и колектив, 2018 : 10)

Според Национална мрежа за децата: „Ранното детско развитие включва цялата необходима подкрепа за детето от пренаталното му развитие до осмата му година, за да може да бъде реализирано правото му на оцеляване, закрила и грижа, което ще му гарантира най-доброто развитие. Ранното детско развитие обхваща адекватни здравни услуги за бременната жена, майката и бебето, пълноценно хранене за бременната и кърмеща жена, бебето и детето, осигуряване на възможности и среда за ранно учене, подкрепа на семейството, развитие на общността и др.“ (НМД, 2014 : 4)

Сходна е и предоставената дефиниция на Световната здравна организация (СЗО): „Периодът на ранното детство е най-важната житейска фаза в развитието на човека. Здравословното ранно детско развитие (РДР), което включва физическата, социално-емоционалната и лингвистично-когнитивната сфери, всяка от които еднакво важна, силно влияе върху благополучието, физическите параметри, душевното здраве, сърдечно-съдовите състояния, грамотността и математическите умения, склонността към престъпления и икономическата активност през целия живот. Това, което се случва на детето в ранните му години е от изключителна важност за траекторията на детското и човешкото развитие.“ (www.who.int)

Детското развитие е сложен процес, оформян от непрекъснатите взаимодействия между гените на индивида, околната среда и ранните преживявания на детето. Особено важни са пренаталния период и първите 2-3 години от живота, когато човешкият мозък се развива най-бързо и е най-чувствителен към външни влияния. През първите няколко години всяка секунда се формират повече от един милион невронни връзки – темп, който никога повече не се повтаря. (www.unicef.org/bulgaria) Научни постижения в областта на неврологията, биологията, психологията и социалните науки показват, че този период дава неповторимата възможност за първоначално физическо, умствено, емоционално и социално развитие на личността – за формиране на любопитството към света и желанието за учене, за изграждане на себеувереност и отношение към другите, за поставяне основите на физическото и душевното здраве в зряла възраст. (Shonkoff, J. and Philipps, D, 2000) Всички тези етапи могат да бъдат значително нарушени, когато малките деца изпитват неадекватна грижа, стресови фактори на околната среда и други негативни рискови влияния. Тези неблагоприятни фактори могат да повлияят на мозъка и сериозно да компрометират физическия, социално-емоционалния и когнитивния растеж и развитие на детето.

Резултатите от множество проучвания сочат, че инвестициите, които се правят в посока подобряване и гарантиране на благополучието на децата и

тяхното стимулиране в ранна възраст, отчитат постигане на по-добри резултати, отколкото програмите за подкрепа в по-зряла възраст. Ето защо днес все повече специалисти обръщат внимание на темата за ранното детско развитие и съпътстващите го проблеми, тъй като и в практиката си често се натъкват на тях. (Циркова, Д. 2021 : 7)

Световната здравна организация подчертава необходимостта от обръщане на внимание върху ранните години, като ключов период за предотвратяване на редица заболявания и насърчаване на когнитивното, социално и емоционално развитие. Европейската гаранция за децата, която е приета през 2021 год. има за цел предотвратяване и борба със социалното отпадане чрез гарантиране на достъпа на деца в нужда до набор от ключови услуги: образование и грижи в ранна детска възраст, училищно образование, здравеопазване, храна и жилище. (www.ec.europa.eu) Европейския стълб на социалните права, Конвенцията на ООН за правата на детето, Хартата на основните права на Европейския съюз и други подобни документи, както и редица правителствени и неправителствени организации обединяват сили в името на това, всяко дете да има достъп до качествени възможности за развитие и грижи в ранна детска възраст и предучилищно образование. (Официален вестник на ЕС, С 189 :4) В българското законодателство също съществува изразено разбиране за важността на ранното детско развитие и образование, но все още не се наблюдава единство и партньорство между специалистите. В Националната стратегия за детето 2019-2030 г. се наблюдава разделение на фокуса според жизнения цикъл на детето, за разлика от предходната, в която мерките и програмите, които имаха отношение към ранното детство бяха част от общите политики (или политиките за деца до 18 годишна възраст) за социално подпомагане, закрила, образование и здравеопазване. По този начин обаче, не се отчитаха в достатъчна степен специфичните нужди на децата и семействата в етапа на ранното детство, за да им осигурят съответната специфична подкрепа. Остава ни да се надяваме, всички планирани дейности да се изпълнят ефективно.

История в изследването на понятието „взаимодействие“ между майката и детето

За да се създаде нов живот са необходими двама и детето се явява плод на тяхното желание. Но майката е тази, която носи този плод в тялото си до неговото раждане и е започнала да се свързва с бъдещата си рожба от самото зачеване, в пряк и преносен смисъл.

Уиникът акцентира, че няма „бебе“ въобще, че то е немислимо без майчина грижа и че там където има бебе, има и майчина грижа – малкото дете, бебето и майчината грижа заедно образуват едно цяло. (Уиникът, Д., 2008 : 39) Връзката майка-дете е неповторима. Неслучайно Мари-Клер Бюсел, специалист по акустична физиология, изучава в продължение на няколко десетилетия ефекта на майчиния глас върху детето. Част от заключенията на нейните изследвания гласят, че бебето чува майка си по-добре, отколкото другите хора;

реагира много повече, когато майката говори на него, а не на други хора и бебето/плодът реагират дори когато майката мисли за него. (Сежер, М., 2012 : 65)

По време на 30 годишната си практика, американския психоаналитик и социален работник Е. Комисар също извежда на преден план значението на майката и присъствието ѝ до детето. Физическото и емоционалното присъствие на майката осигурява на бебето защита от стрес и емоционална регулация, като и двете са изключително важни за развитието на мозъка и бъдещото благополучие на детето. Въпреки че грижите и загрижеността както на майката, така и на бащата са важни, те не са взаимозаменяеми от биологична гледна точка. Е. Комисар говори за това, че когато майката и бащата отглеждат детето, те произвеждат хормон, наречен окситоцин или още „хормон на щастието/свързването/любовта”. Но реакцията на ума и тялото към окситоцина не е еднаква за двата пола. Окситоцинът, който майките произвеждат при свързване, прави децата по-емпатични и по-чувствителни, докато окситоцинът, който бащите произвеждат при същите обстоятелства, по-скоро стимулират децата към игри, независимост и изследване на света около тях. Комисар твърди, че и двете са необходими през първите три години, но децата се нуждаят много повече от чувствителност и съпричастност. (Komisar, E., 2017 : 24)

Теорията на Маргарет Малер за детското развитие се фокусира до голяма степен върху връзката майка-дете. Нейното изследване върху отделянето и индивидуация се счита за най-ценния ѝ принос. То подчертава значението на постоянното внимание, особено от страна на майката през първите три години. Тя ги определя като жизнено важни по отношение на крайната ни цел, да отгледаме деца, които ще израснат като успешни и адаптивни възрастни.

Серж Лебовичи говори за това как с раждането на първото си дете, основният статус и идентичност на майката в живота се промяна за една нощ. Започва обширна преоценка и смяна на повечето от нейните приоритети. Част от настъпващите промени са добре планирани и очаквани, други се промъкват непредвидени. През следващите месеци обаче всички тези промени ще трябва непрестанно да се преработват под належащите реалности от ежедневието с бебето. Докато майката организира начина на живот на бебето – ритъм на хранене и сън, то ѝ помага да реорганизира собствения си свят.

Първият контакт на бебето със заобикалящият го свят се осъществява посредством майка му и това, което тя прави с лицето си, гласа си, тялото и ръцете си. Чрез нейното поведение бебето започва да изгражда своето знание за човешкото присъствие, лице и глас, техните форми и промени, както и връзката между собственото му поведение и това на някой друг. След значително наблюдение Даниел Стърн постепенно осъзнава един пренебрегван, но очевидно важен факт, че всъщност майките взаимодействат много по-различно с бебетата си, отколкото други възрастни или по-големи деца. Този факт е бил толкова често срещан и очакван, че е било прието за даденост и като цяло не е получил научен интерес. Полагащите грижи не само правят различни не-

ща в присъствието на бебето, но ги и изпълняват по различен начин. (Stern, D., 2002 : 23)

Констелациите на майчинството е термин, изобретен от Стърн в едноименната книга, публикувана през 90-те години на XX век. С този термин се описва психичната организация, в която детето е от първостепенна важност. Това е състояние на биологична готовност на основния грижещ се за детето, описано от Доналд Уиникът като „първична майчина грижа.“ (Winnicott, D., 1981) Това състояние се изживява непосредствено след раждането, при което майката се занимава с бебето си, изключвайки всичко останало, така че да има повишена чувствителност към нуждите на детето. Уиникът смята, че това следродилно състояние на майката е биологично и психологически обусловено за специална ориентация към нуждите на детето ѝ.

Психичната промяна се случва при жените, когато преминават към новата всепоглъщаща роля на майката и те вече не се фокусира върху мъжките/ партньорско-женските роли в живота си, а бременността и майчинството донасят нов триаден фокус за жените, съставени от трима играчи-майката на новата майка, самата нея и нейното бебе. Създаването на констелацията на майчинството включва четири компонента, които заобикалят този триумвират:

1. Растеж на живота или грижата за развитието на бебето;
2. Първична връзка, отнасяща се до връзката на майката с детето ѝ;
3. Поддържаща матрица, включително поддържащите системи, необходими за успешното отглеждане на детето; и
4. Реорганизация на идентичността, която се отнася до способността на майката да измести фокуса и приоритетите и представата си за себе си, за да отговори на нуждите на нейните майчински отговорности. (Stern, 1998 :173)

Инструменти за изследване на взаимодействието „майка-дете“

Ето и част от най-популярните и добри практики за оценка на отношението родител-дете. Наблюдаваме различни варианти – посредством интервю с родител или самоотчет на родителя, като най-разпространени са критериите за наблюдение на взаимодействието родител-дете.

Parent Development Interview (PDI: Aber et al., 1985; PDI-R:Slade et al., 2003) е полуструктурирано клинично интервю, предназначено да изследва представите на родителите за техните деца, за себе си като родители и взаимоотношенията помежду им. Интервюто се стреми по много начини да се докосне до разбирането на родителите за поведението, мислите и чувствата на детето им. В него се иска родителите да предоставят примери от реалния живот в ситуации, които са довели до конфликт или генерирали напрежение между тях и децата. Родителят е помолен да опише поведението, мислите и чувствата на детето си в различни ситуации, както и своите собствени реакции. Такива въпроси предоставят пряко средство за оценка на разбирането на

родителя за собственото му вътрешно преживяване и това на детето, в моменти на повишена афективна възбуда. Това може да помогне на специалиста да разбере по-задълбочено връзката между родител/обгрижващ и детето, и да му позволи да предостави насоки на семейството, с които да ги подкрепи и ангажира. Друго структурирано интервю, което се използва е Working Model of the Child Interview (The WMCI – Zeanah & Barton, 1989; Zeanah, Benoit, Barton, & Hirshberg, 1996). То прави оценка на вътрешните представи на родителите и работещите модели на връзката им с тяхното дете.

Parenting Stress Index (PSI; Abidin, 1986, 2012) – Индекс на родителския стрес. Тази мярка включва 120 елемента за самоотчитане, измерване на възприятието на родителя при специфични области на стрес в отношенията родител-дете. PSI измерва преживяването на стрес в рамките на родителските домейни (компетентност, изолация, привързаност, здраве, ограничение на ролята, депресия, съпруг), в рамките на детски домейни (разсеяност/хиперактивност, адаптивност, укрепване на родителя, възискателност, настроение и приемливост) и по скала на жизнения стрес. Елементите се оценят по 5 степенна скала. В последствие се предлага и по-кратка версия PSI-4 и PSI-4-SF.

Atypical Maternal Behavior Instrument for Assessment and Classification (Bronfman, Madigan, & Lyons Ruth, 1992-2009) – Инструментът за оценка и класификация на нетипичното майчино поведение е златен стандарт, психометрично надеждна мярка за наблюдение на нарушено поведение при полагане на грижи, затвърдено в теория на привързаността (Lyons-Ruth, Bronfman, & Parsons, 1999). Инструментът се фокусира върху най-важните показатели на проблемно родителско поведение и може да предвиди дезорганизирана привързаност при диадата дете-родител. AMBIANCE разглежда противоречивите комуникации, отдръпването на майката и негативно-натрапчиво и ролево объркано поведение по време на процедурата, наречена Странна ситуация. (Clark, Tluczek, Moore, and Evenson, 2019, p.36)

Coding Interactive Behavior (CIB; Feldman, 1998) е глобална рейтингова система за кодиране на взаимодействието родител-дете, използвайки набор от наблюдавани поведения. CIB ясно долавя различията във взаимоотношенията родител-дете, свързани със семейството, културата, пола на родителя, социално-емоционалните рискови фактори, както и биологичните рискови фактори. CIB е проектиран да кодира взаимодействия с деца, вариращи от раждане до юношеството.

Clinical Problem Solving Procedure Rating Scale (Crowell & Feldman, 1988) е разработена въз основа на задачата за използване на инструменти от Matas et al. (1978). Тази оценка първоначално е разработена за използване с деца на възраст от 24 до 54 месеца; впоследствие е адаптиран за употреба с деца 6 до 60 месеца. Оценката се използва за диагностициране на разстройства на привързаността в диадите родител/обгрижващ-дете. Целта на процедурата е да се изследват родителите/обгрижващите и техните деца, за да се определи взаимното удоволствие при обща игра и способността им да си партнират в „двой-

ка”. Оценката се състои от седем дейности. По време на задачите родителят и детето са сами в една стая заедно. Те са наблюдавани или чрез еднопосочно огледало, или чрез видеозапис. Фокусът на наблюдението е върху взаимодействието на родителя и детето един с друг. Процедурата започва с участието на родителя и детето в свободна игра за десет минути. След това се включват в петминутен период на почистване. След почистването се изпълняват две до четири задачи в зависимост от темпото на двойката. Задачите стават по-трудни, така че последните не могат да бъдат изпълнени без помощ от родителя. Накрая настъпва двуминутна раздяла и събиране.

Emotional Availability Scales (Biringen, 2000, 2008; Biringen et al., 2005; Biringen, Robinson, & Emde, 1998) – Емоционалната наличност като конструкт, се отнася до способността на двойка да споделя емоционално здрава връзка. Скалите за емоционална наличност оценяват тази конструкция с помощта на многоизмерна рамка, като скалите измерват въздействието и поведението както на детето, така и на родителя (обгрижващия). Четирите компонента за обгрижващия са чувствителност, структуриране, ненаатрапчивост и липса на враждебност. Двата компонента, отнасящи се до децата са отзивчивостта на детето към обгрижващия и това до колко детето е увлечено от обгрижващия. Първо се описва конструкцията на тази връзката, разглеждат се психометричните свойства при основните усилия и такива, които са при превенция/интервенция. (www.sciencedirect.com) Ключът към успеха на този инструмент е, че въпреки че културата влияе върху начина, по който родителите и децата си взаимодействат, акцентът е върху наличието на емоционална връзка, а това прави този инструмент приложим дори в различни култури. Всъщност скалите на емоционална наличност са били използвани в над 20 страни, включително европейски и азиатски страни.

NCAST Parent–Child Interaction Feeding and Teaching Scales (Barnard, 1979; Sumner & Spietz, 1994a, 1994b) – тук отново се наблюдава взаимодействието родител-дете по време на хранене и обучение, като наблюденията са направени в домашни условия. Поведението на майката и детето се оценят по 149 променливи: 76 показателя при скалата за хранене и 73 за обучение. Метода е проектиран за употреба при малки бебета и деца до 36 месечна възраст за скалата за учене и до 12 месечни бебета за скалата за хранене. Скалите на NCAST са били широко използвани при кърмачета изложени на риск, в резултат на недоносеност, липса на развитие и малтретиране.

Parent-Child Early Relational Assessment (PCERA) (Clark, 1985, 2010, 2015) – PCERA (Clark, 1985, 2010, 2015) е широко използван и утвърден метод за наблюдение на родителите от различно култури с тяхното дете от раждането до 5 годишна му възраст. PCERA долавя преживяванията на детето към родителя и тези на родителя към детето, както и афективните и поведенческите характеристики, които всеки от тях се включва в общото взаимодействие. Качеството на връзката родител-дете се оценя от записани на видео наблюдения на детето взаимодействащо с родителя по време на четири 5-минутни сегмен-

та, които включват хранене, структурирана задача, свободна игра и раздяла/събиране (Clark, 1985; Clark, 1999; Clark, 2010; Clark, 2015; Farran, Clark & Рей, 1990). PCERA идентифицира силни области и областите на смущение при родителя, детето и в самата диада. PCERA може да се използва като част от първоначална диагностична оценка за формулиране на проблеми във взаимоотношенията, разработване на релационен профил, съвместно определяне на целите с родителя(ите), фокусиране на усилията за намеса, наблюдение напредъка в терапия, оценка на резултати от проучвания за ефикасност на лечението и изследвания със семействата, изложени на риск от ранни смущения в отношенията. (Clark, Tluczek, Moore, and Evenson, 2019, p.21)

През 2016 г. д-р Вероника Иванова валидизира за България методика за семейни взаимоотношения SFI – (Self-Report Family Inventory: Version II, която за момента е единствена изследваща взаимовръзките във взаимоотношенията родител-дете.

История на анализите на видео филм

Някои изследователи посочват, че прякото наблюдение от квалифициран специалист върху взаимодействието родител-дете, може да осигури по-автентични данни за тяхното всекидневно взаимодействие. (Roggman et al., 2013b). HOME (Home Observation for Measurement of the Environment/Домашно наблюдение за измерване на обкръжаваща среда) е описателен профил, който дава систематична оценка за обгрижваща среда, в която се отглежда детето. Основната цел на инструмента е да измерва в автентичен контекст качеството и количеството на стимулациите и наличната подкрепа, които получава детето в домашна среда. Фокусът е поставен върху опита на детето в домашна среда, детето като активен получател на информация от обекти, събития и трансакции, случващи се в семейната среда. (Totsika & Sylva, 2004) HOME вероятно е най-широко използваният инструмент за оценка на качеството на семейството в контекста на детското развитие, включващ някои преки наблюдения на взаимодействията родител-дете, но е предимно чрез интервю. Също така, маркер мерките за пряко наблюдение да имат добра надеждност и валидност, се изисква доста време за тяхното кодиране и не са били прилагани достатъчно в различни култури. (Vilaseca, Rivero, Bersabé, Navarro-Pardo, Cantero, Ferrer, Vidal, Innocenti and Roggman, 2019)

Всеки родител се ръководи от личните си характеристики и вярвания, индивидуален опит, културен произход и изисквания на средата. За да се добие по-пълна представа за глобания контекст на родителството е необходим единен инструмент, който може да се използва в различни страни, култури и популации. Тук идва и ролята на PICCOLO – инструмент, който се основава на пряко наблюдение и има потенциал за межкултурно използване. PICCOLO е разработен след задълбочен преглед на предшестващата литература за поведението на родителите, свързано с развитието на децата и резултати от собствените проучвания на авторите.

Методиката Пиколо – история, разпространение, значение, необходимост от валидизирането ѝ за България

PICCOLO (Parenting Interactions with children: checklist of observations linked to outcomes) /Взаимодействия между родители и деца: Контролен списък с наблюдения, свързани с резултатите/ е разработен в САЩ от шестима американски професори от Университета в Юта, начело с професор Лори Рогман. Екипът си сътрудничи с университети от цялата страна, включително Харвард и Колумбийския университет. В изследването са взели участие над 2000 семейства. Програмата първоначално е разработена за работа с деца от малцинствени групи и семейства с ниски доходи, защото част от авторите ръководят различни програми за социално подпомагане. В хода на работа решават да включат повече целеви групи. Контролният списък е валиден при работа с бащи и при деца със специални потребности.

PICCOLO е контролен списък, който се попълва след наблюдение на десет-минутен аудиовизуелен запис на интеракцията родител-дете. Контролният списък се състои от 29 наблюдавани и подкрепящи развитието родителски поведения спрямо деца на възраст 10-47 месеца в четири области – привързаност, отзивчивост, насърчение и преподаване. Доказано е, че емоционалната топлина и обич (привързаност), отзивчивостта, родителския контрол и насърчаване на автономност (насърчение), когнитивното и езикова стимулиране (преподаване) са главните области, които са свързани с оптимизирането на детското развитие. (Vilaseca, Rivero, Bersabé, Navarro-Pardo, Cantero, Ferrer, Vidal, Innocenti and Roggman, 2019). PICCOLO е надежден, добре обоснован, лесен за научаване и практичен за използване. Тестван е върху голяма етнически разнообразна извадка (788 европейски американци, 792 афроамериканци и 468 латиноамерикански семейства) и е достъпен на множество езици (испански, немски, китайски, турски, италиански, холандски, бразилско-португалски).

PICCOLO е проектиран за да помогне на родителите да формират и използват по-често поведения, които подпомагат ранното детско развитие. 29-те елемента отразяват поведение на взаимодействие с родителите и се оценяват според тяхната три-бална скала като 0 (отсъства, не се наблюдава това поведение), 1 (едва, незначително или възникващо поведение) и 2 (ясно, окончателно, силно и често поведение). Четирите области на развитието, изследвани от PICCOLO са:

- Привързаност: Топлота, физическа близост и изразяване на позитивност към детето.
- Отзивчивост: Отговаряне на сигналите, емоциите, думите, интересите и поведенията на детето.
- Насърчаване: Активна подкрепа по отношение на изследване, усилия, умения, инициатива, любопитство, креативност и игра.
- Преподаване: Споделен разговор и игра, когнитивна стимулация, обяснения и въпроси.

Екипът, идентифицира тези четири области като особено важни. В контекста на изследователската задача привързаността е описана като значима за развитието на детето и неговата способност да създава отношения на доверие и авторитет към възрастните.

Нежните и любящи родители изразяват топлина и привързаност към децата си. Това поведение помага на децата да се чувстват близки и свързани с родителите си, тогава е по-вероятно децата да бъдат последователни и по-малко вероятно да изпаднат в истерия и да се държат зле. Привързаността на родителите осигурява на малкото дете усещане, че е обичано и обгрижвано, което полага основа за положителни взаимоотношения. Тези чувства помагат да се установи връзката родител – дете, която продължава да подкрепя развитието на децата, особено тяхното социално и емоционално развитие, от ранна възраст през юношеството и до зряла възраст.

Честите и последователни родителски взаимодействия, които са топли и създаващи доверие, водят до по-малка вероятност децата да не се съобразяват с исканията на родителите или да използват лошо поведение като средство за внимание или контрол. Близката връзка с родителя помага на детето да се научи да изразява чувствата си, да съобщава нуждите си, да изпробва нови умения, да опитва нови начини за общуване и да развива саморегулацията, необходима за правилното поведение, дори когато е стресирано, тревожно или фрустрирано. Взаимодействието, основано на привързаност, допринася за вида взаимоотношения между родител и дете, които подпомагат развитието на децата във всички области.

Втората област, която авторите извеждат като важна е „Отзивчивост“. Отзивчивите родители разбират от какво се нуждае тяхното дете чрез сигналите на детето, като изражения на лицето, звуци и думи, движения. Те последователно отговарят на децата си по начини, които са полезни. Когато един родител е отзивчив, детето в ранна възраст се научава да се доверява и формира здравословен начин на привързване, което осигурява чувство на доверие и създава важна основа за социално и емоционално развитие. Бебетата, които са привързани по здравословен начин, в сравнение с тези, които не са, по-често стават деца, които са общителни, способни да се справят със стреса и способни да поддържат положителни взаимоотношения. Отзивчивият родител предлага комфорт при физически стрес, като вдигне плачещото бебе или нахрани гладното малко дете. Отзивчивият родител също реагира на действията на детето и отговаря на израженията на детето, като споделя с него игра и разговор.

Отзивчивото родителско отношение не само поддържа здравословната привързаност, но също така често подпомага развитието на любопитството, интересите и комуникацията, които са други основни оси на развитието. Когато родителите реагират на сигналите на децата, децата са по-склонни да бъдат уверени и любопитни към света. Отзивчивите родители позволяват на децата си да поемат водеща роля в играта, те подкрепят изследването и любопитството и реагират на ранните усилия на децата да общуват с жестове, а след това и с говор.

Друга важно измерение във взаимодействието родител-дете е „Насърчаването“. Насърчаването включва позволяване на детето да изследва, да прави избор и да използва началните си способности за самоконтрол. То подкрепя усилията на детето да прави нови или предизвикателни неща. Това родителско поведение създава предпоставки децата да бъдат упорити, да опитат нещо трудно или нещо, което не са правили преди. Родителите са окуражаващи, когато помагат на децата да се научат да правят нещата сами. Те го постигат, когато играят заедно с децата и техните играчки. Като партньор в играта, родителят може да насърчи детето да ръководи игровите дейности, като се присъедини към това, което детето прави в играта и като го следва, вместо да поема ролята на лидер. Съвместната игра, която се основава на окуражаването, подкрепя социалните умения на децата и развитието на когнитивни им умения. Докато играят с насърчаващи родители, децата могат да се научат да споделят играчки и да комуникират относно тях. Родителите могат да насърчават инициативата, любопитството и креативността в играта на своите деца, като се включват и подкрепят интересите на децата си, без да се натрапват.

Последната област, която екипът определя като значима е „Преподаване“. Ранните взаимодействия на родителите се случват в контекста на разговора и играта с бебета. Тези отношения осигуряват когнитивна и езикова стимулация. Родителите често разговарят с бебета, които все още не могат да говорят, но изглеждат заинтересовани и издават звуци, които в последствие ще приличат на реч. Тези донякъде едностранчиви разговори помагат на децата да научат езика. Това колко много родителите разговарят с бебетата си и колко разнообразни думи използват, ще повлияе на ранното езиково развитие на децата. По-вероятно е детето да започне да разбира езика, ако родителят обърне внимание накъде гледа детето и говори за това, което детето вижда. Като споделят фокуса на вниманието на детето и осигуряват наименование на споделеното преживяване, родителите могат да насърчат интересите и любопитството на децата, както и да предоставят езикови етикети, дори преди детето да започне да говори някакви думи. Бебетата започват да разбират езика по-рано, ако родителите им често етикетират нещата, описват неща, задават въпроси, отговарят на въпроси, обясняват неща, разказват истории и им четат книги.

PICCOLO показва какво родителите се чувстват комфортно да правят с децата си и какво смятат за важно да правят. Критерият се основава върху наблюдение на взаимодействието родител – дете. Това показва какво родителите си позволяват да правят в присъствието на други хора и какви според тях са добрите начини за взаимодействие с децата. Резултатите на PICCOLO разкриват силните страни на родителите. Областите, в които родителите са най-силни, ще бъдат най-добрите места, от които те да започнат да изграждат общия си капацитет за подпомагане развитието на децата си. Нещо, което родителят вече прави добре, ще основе нарцистичното ядро, за да се разгърне и обогати родителския капацитет за изграждане на отношения с детето. Това е предпоставка за ефективна родителска подкрепа на ранното детско развитие.

Силните страни на родителското възпитание в една област понякога могат да се използват за увеличаване на техните силни страни в друга област, процес, който авторите наричат свързване, като се изисква изследвания да направят връзка между областите.

Информацията за силните страни на родителите може да ръководи процеса на планиране на консултативна работа, която може да бъде формулирана посредством сътрудничество с клиента. Дейностите, които включват поведение, посочено като силно и добре изразено в резултатите на PICCOLO, е вероятно да бъдат успешни при ангажирането на родителите във взаимоотношение, което подпомага развитието на децата им. Родителите са по-склонни да вземат под внимание предложения за дейности с деца си между сесиите, ако тези предложения са фокусирани върху действия, които родителят е най-вероятно да направи. Като насърчават родителите да използват силните си страни, практикуващите могат по-ефективно да помогнат на родителите в подкрепата на развитието на децата си по начин, който е подходящ за родителите и вероятно ще продължи да се практикува напред във времето. (Roggman, Cook, Innocenti, Norman, Chistiansen and Anderson, 2013 : 35)

Заклучение

Взаимодействията майка-дете са вкоренени в ежедневните дейности и като такива е немислимо да не бъдат фокус на изследване, предвид изобилието от възможности, които могат да се предоставят на родителите за обогатяване развитието на тяхното дете. Валидизацията на инструмент като PICCOLO ще даде нови възможности в консултирането на родители и деца в България. В началото сме на изследване, което цели достигането до 150 майки на деца от 10 до 36 месеца и проследяване на връзките между ранното детско развитие /чрез методиката Психологическа диагностика на Манова-Томова/ и структурата на взаимодействие майка – бебе, изследвана чрез методиката PICCOLO. Резултатите от изследването ще подпомогнат не само изследователската практика на ранните отношения между майките и техните деца, те ще обогатят формите за психологично консултиране, както и възможностите за педиатричната грижа и проследяване на ранното детско развитие в страната.

Библиография:

1. Clark, Tluczek, Moore, and Evenson. Assessment of Early Parent–Child Relationships. The Oxford Handbook of Infant, Toddler, and Preschool Mental Health Assessment (2 ed.), 2019, p. 21 - 39.
2. Biringen, Dersched, Vliegegn, Closson, Easterbrooks. Emotional availability (EA): Theoretical background, empirical research using the EA Scales, and clinical applications. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0273229714000033> (9.11.2022)

3. Donald, Uinikut. Ot pediatriya kum psihiatriya. Tsentur za psihosotsialna podkrepa, 2008.
4. Komisar, Erika. Being There: Why Prioritizing Motherhood in the First Three Years Matters. Tarcher/Putnam,US, 2017.
5. Ofitsialen vetsnik na Evropeyskiya suyuz. S 189/4 BG.
6. Pregled na praktiki i politiki v oblastta na rannoto detsko razvitie – naruchnik. Natsiionalna mrezha za deca, 2014.
7. Roggman, Cook, Innocenti, Norman, Chistiansen and Anderson. Parenting interaction with childre. *Checklist of observations linked to outcomes, user's guide*. Paul. H Brokes Publishing, 2013.
8. Sezher, Miriam.Dumi,za da se rodish.Kolibri, 2012.
9. Shonkoff, J. and Philipps, D.. From Neurons to Neighbourhoods: The Science of Early Childhood Development. National Academy Press, Washington, 2000.
10. Stern, Daniel. The First Relationship: Infant and Mother. Harvard University Press, 2002.
11. Stern, Daniel. The Motherhood Constellation A Unified View of Parent-Infant Psychotherapy. Karnac Books London, 1998.
12. Totsika,Vasiliki & Sylva, Kathy. The Home Observation for Measurement of the Environment Revisited. Child and Adolescent Mental Health Volume 9, No. 1, pp. 25-35, 2004.
13. Tsirkova, Diana. Bebeta I tehните roditeli: psihologichno konsultirane za nay-malkite. Tsentur za psihosotsialna podkrepa, 2021.
14. Vilaseca, Rivero, Bersabé, Navarro-Pardo, Cantero, Ferrer, Vidal, Innocenti and Roggman. Spanish Validation of the PICCOLO (*Parenting Interactions With Children: Checklist of Observations Linked to Outcomes*). Fronteries in Psychology, doi:10.3389/fpsyg.2019.00680. 2019.
15. Yosifov, Banova, Zhupunov, Marinova, Kotseva, Dimitrova, Moraliyska, Ilieva, Gerginova. Ranno detsko razvitie v Bulgariya – Izsledvane na sistemite podkrepashti rannoto detsko razvitie, vzaimovruzkite i vzaimodeystvie. Sofia, „Za nashite deca”, 2018.
16. Winnicott, D., 1981. https://www.researchgate.net/publication/345737221_Primary_Maternal_Preoccupation (9.11.2022)
17. <https://www.unicef.org/early-childhood-development> (9.11.2022)
18. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331306/9789240002098-eng.pdf> (9.11.2022)
19. <https://www.unicef.org/bulgaria/%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B5> (9.11.2022)
20. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-strategy-rights-child-and-european-child-guarantee_en (9.11.2022)
21. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=OJ:C:2018:189:FULL&from=FR> (9.11.2022)
22. <https://www.unicef.org/bulgaria/media/1941/file/BUL-full-report-the-first-7-ECD-bg.pdf.pdf> (9.11.2022)

УЧИТЕЛЯТ – ИСТИНСКИЯТ БУДИТЕЛ

София Тодорова

Бургаски свободен университет, 1 курс, магистър НУПЧЕ

THE TEACHER – THE TRUE ENLIGHTENER

Sophia Todorova

Burgas Free University

1st year Master student, Primary School Pedagogy and Foreign Language

Виждали ли сте картини на Айвазовски? Емоционални шедеври! Морските му пейзажи са толкова въздействащи, че изразът „достойно за четката на Айвазовски” почти се е утвърдил като идиом, използван, за да подскаже висока художествена стойност или неописуема красота.

В тези картини често намират място парещи залези, бушуващо море и кораби, изписани до последния детайл. Ако се загледате в тях, ще откриете, че след носа на плавателния съд винаги има една силно издадена напред част, наречена бушприт. Именно тази част прави съда стабилен, а платната му – устойчиви на стихии и пълни с буен вятър. Може да се каже, че това е елементът, който посреща вълните и проправя път напред.

А слушали ли сте „Mariage D'amour“ на Пол дьо Сеневил? Насладете му се при първа възможност... Не е мелодия, а разказ за любовта. Творбата често е приписвана на Фредерик Шопен с името Пролетен валс, но без значение кой е авторът, там някъде, в цялата хармония на ноти и клавиши винаги има такт, въздействащ и постоянен. Раз, два, три, раз, два три. Именно той задава стъпките и динамиката, плавно свързва отделните партии и прави произведението завършено и гениално.

Казано накратко: за да се превърне едно начинание в постижение, то се нуждае от своите оси. Оси, които да го държат в равновесие и бавно, но сигурно да го водят напред към успех. В изкуството е така. В живота – също.

Дете срещали ли сте? Разбира се, че сте срещали! И детето е шедевър, нали? Да, за тези, които са го създали обаче. Но за да се превърне във виртуозно произведение, обективно признато и от обществото, детето трябва да се образова, да усвоява умения, да развива дарби, да изгражда ценностна система. И тук в сложната смесца от фактори – семейство, социален статус, среда – винаги има една водеща фигура, авторитет, който задава динамика, проправя път и събужда усет към духовното. Тази фигура е учителят. Не, не, това не е задължително и не е „по правило”, но е „по време”. Времето или по-скоро липсата на такова измести вечно бързащите родители на заден план и постави учителя в центъра на възпитанието.

Педагогът е този, който поема децата от съвсем малки, посреща ги на прага на детската градина и училището. Посреща ги от първото, най-ниско стъпало... За да ги издигне до повисоко, за да ги възвиси. Да превърне плахите, свити и незнаещи човечета в уверени, смели и ярки личности, знаещи своите права, но и своите задължения, познаващи своите корени, род и език. Събужда ги и ги подготвя за истинския пълноценен живот. Будителите, чиято памет и дело почитаме всяка година на 1 ноември, са правили същото – събуждали са народа от дълбокия сън в невежество и иго и са го подготвяли за нелекия живот в свобода. Уважаваният френски писател и общественик Виктор Юго казва, че величието на един народ не се измерва с неговата численост, така, както величието на един човек не се измерва с неговия ръст. Единствената мярка е неговото умствено развитие и нравственото му ниво.

С присъщия си плам и възрожденска упоритост днешните учители не просто преподават знания, но възпитават и подхранват нравствени ценности у своите възпитаници. Познаването на хилядолетната ни история, правилната употреба на майчиния език и спазването на традициите са ключът към националната ни идентичност и оцеляването ни като народ. Така е било. И занаят ще е така. Учителят е истинският будител, съвременният Паисий, Вазов, Ботев, Левски... Списъкът от духовни водачи е дълъг, много са борците за национално освобождение и хората на перото и книгата, пред чиито дела се прекланяме днес. Това са личностите, които с мощта на своята мисъл са връщали равновесието на народа. Това са някогашните òси. А учителят е днешната.

От древни времена даскалът е бил уважаван и ценен, редом със свещеника и знахаря. Всеки от тях всъщност ни учи на нещо, нали? Как да се грижим за тялото, как да спасим душата... Съвременните измерения на обучението са много, но базовите добродетели винаги са били еднакви, без значение от епоха, технологии, икономически напредък или мода. Винаги е модерно да бъдеш добър, да се развиваш и образоваш.

Има непреходни ценности, които преминават през вековете и остават непокътнати. Много от тях са присъщи на успешния педагогически специалист и днес. Българското училище значително се е променило през годините. И даскалите не са същите. Но от тъмните векове, когато се е пишело с пръчка в пясъка, до днешното онлайн обучение и интерактивни дъски, основната цел на преподавателя е да буди сетива и да изгражда личности.

Добрият учител е отдаден на своите ученици. Той е деликатен съветник, подкрепящ наставник и насърчаващ сътрудник. Отзивчив, справедлив, съпричастен и добронамерен. Алтруист. Учителската професия е уникална – синтез на изкуство и наука. Много взема, но и безкрайно много дава. Новият облик на професията педагог изисква нов начин на реализация. Това е една от малкото професии, които директно поемат върху себе си предизвикателствата на времето, в което се реализират. А времето е трудно, с много превратности. Поколенията преди почти нямат общо с днешното „алфа поколение”. Подхо-

дите са съвсем различни – индивидуални и иновативни. Оста обаче си е същата и все така наклонена. От кого зависи дали ще се спуснем стремглаво надолу или плавно ще се изкачим до върха? Ще се изкачим, ако има кой да ни побутне, да ни подбуди.

Учителят притежава в най-голяма степен влиянието и възможността истински да промени света – през децата, през младежта. Така, както са го променили народните будители. Но какво щяха да постигнат Левски или Ботев, ако не бяха повели други храбреци със себе си? Щеше ли Вазов да е Патриарх на българската литература, ако нямаше читатели, ако нямаше муза? За да бъде делото им успешно, педагозите също имат нужда от помощ. Цялата тежест на възпитанието и обучението, стоварена върху плещите на учителя днес, означава той да рухне в безсилие утре. Сам воинът не е воин. Сам будителят не е будител. Такъв е, само ако има следовници. Семейството и институциите са другите два стълба, които трябва да сътрудничат, поемайки част от бремето по пътя към духовен напредък.,

Макар българинът да възпитава децата си в трудолюбие, решителност и постоянство, има рязък спад на родителското желание да се внуши на децата алтруизъм и въображение. При отношението към работата също се очертава бавен спад на социалност – българинът работи основно за собствена осигуреност и добро заплащане, цени все повече свободното си време и не възприема работата като дълг към другия. “Това са някои от изводите в българската част на Европейско изследване на ценностите, представено през 2018 година от десетки учени, анализатори и политолози. Те коментират данни на социолозите от „Алфа Рисърч”, които са събрали и обработили информацията за България към най-големия европейски проект в областта на социалните науки. И без официално изследване, ние виждаме, че най-рязък е спадът в образованието и духовността, който частично може да бъде обяснен с прагматичната нагласа на българина. „Вероятно тук влияние оказват също несигурността в международните отношения днес и особено популистката пропаганда в медиите, която систематично подкопава идеята за общочовешки ценности”, допълва един от учените в проекта.

Остава надеждата, че данните в цитираното изследване са само моментна тенденция и че бъдещите проучвания ще разсеят тези тревоги. Остава вярата, че семейството, държавата и училището ще намерят най-ефективния начин да си взаимодействат и че прагматизмът на българина ще отстъпи назад, давайки по-широк хоризонт на разума и просвещението. „Просвещение” не е име на читалище или библиотека. Това е другото име на успеха. И колкото порано учителите осъзнаят и приемат своята роля, толкова по-бързо обществото ни ще се пробуди от нефелния си сън.

Да си просветител е отговорност и предизвикателство, уравнение от безброй неизвестни, всяка от които изисква специално внимание. А да бъдеш внимателен и да помагаш – това го умеят само сърцати и силни хора. Слабият няма какво да раздава от себе си. Най-трудните професии са тези, свързани с

отдаване и служене на другите. Най-трудни са тези професии, за чийто успех се бориш през цялото време. Но не за личния, а за успеха на другите. Чуждият успех едва по-късно се превръща в твоя лична победа. „Ако спечеля, печеля за цял народ – ако загубя, губя само мене си”... Знаете кой го е казал.

Много мъдри слова са изписани за учителската професия, много са теориите и клишетата, утвърдили се в годините. Истината обаче винаги е била една – учителят е критерий за успеха на ученика, без значение дали е в забавачница или в университет. Учителят изпълва платната на обществото с по-пътен вятър и задава динамиката на развитие. Учителят е истинският будител, през неговите очи учениците съзират ценности, откриват красиви гледки като картините на Айвазовски и нежни мелодии като произведенията на Шопен и Дьо Сеневил. Да си буден значи да си зрящ! Нека пазим ценностите ревностно и будно. Тогава и те ще пазят нас.

Използвани източници:

1. <https://nmd.bg/>– Национална мрежа за децата

БИОГРАФИЧНИ СПРАВКИ ЗА АВТОРИТЕ

Име, фамилия: Румен Годоров Бостанджиев

Научно звание: доцент, Доктор по медицина

Месторабота: Бургаски свободен университет

Области на неучен интерес: Фамилна терапия, Сексология, Партньорски отношения в двойката и семейството.

Най-значими публикации:

- „Сексуалност и здраве“, изд. „Сиела“, София, 1998
- „Сексология и семейно планиране“, изд. „Знание“, София, 2000
- „Свободни в леглото“, изд. „Слънце“, София, 2006.
- „Огледалото на промяната“, изд. „Балтика – 2002“, 2020.

Контакти: bostandjiev@bfu.bg, 0888 92 43 69

Име, Фамилия: Венцислав Петров

Научно звание: гл. ас. д-р

Месторабота: Педагогически колеж – Плевен, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“

Области на научните интереси: педагогика, методика на обучението по музика, информационни технологии, съвременни технологии в музиката, музикален фолклор, инструментална култура.

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии):

1. Музикалноисторическото знание в българското общообразователно училище. – Сборник доклади от Трета докторантска научна сесия, електронен сборник, ВТУ, с. 71-75, ISBN978-619-208-088-4. COBISS.BG-ID – 1292583140
2. Информационни и комуникационни технологии в музикалното образование – Актуални политики и практики в образованието (сборник с доклади от научно-практическа конференция), Плевен, 2019, с. 122-127, ISBN: 978-619-91255-1-9, COBISS.BG-ID 1289892836
3. Иновационни подходи в музикалното образование – Сб. с доклади от научно-практическа конференция „Актуални политики и практики в образованието, Компетентностния подход в образователния процес“, Плевен, 09-10 октомври 2020 г. Педагогически колеж – Плевен, 2020, с. 123-126, ISBN 978-619-91255-2-6 COBISS.BG-ID – 42096648
4. Synergetic approach to music education in the conditions of information technology – Международният научен журнал „Научные вести“ № 2(19) | 2020 ISSN № 2619-1245 [Инд./Реф. в: eLibrary.ru]

Контакти: v.petrov@ts.uni-vt.bg

Име, фамилия: Диана Циркова

Научно звание: доцент, доктор

Месторабота: Бургаски свободен университет

Области на научните интереси: психоанализа, клинична психология, детска психопатология, психологично консултиране

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии):

„Бebetата и техните родители. Психологично консултиране за най-малките“, изд. ЦПСП, 2021; Психологично консултиране за деца, юноши и родители, изд. ЦПСП, 2007; „Психологично консултиране на жени с фертилни проблеми“; Юбилейна международна конференция „50 години психология“, СУ „Св. Кл. Охридски“, 1-3.06.2022, София; „Изследване на майчиния фантазъм при бременни жени“, Юбилейна международна конференция „50 години психология“, СУ „Св. Кл. Охридски“, 1-3.06.2022, София; „Бащата: функцията на Бащата, името на Бащата“, сп. Практическа педиатрия бр.11/2020; „Тялото на бебето и детето като Das Unheimliche“, сп. Съвременна хуманитаристика, бр. 1/2020 (16); Психоанализата и лечението на деца с „Генерализирано разстройство на развитието“, в сб. Психоанализата в България – тук и сега, изд. Колибри, 2019; „Жан Пиаже, началото на неговия професионален път и интересът му към детското мислене“, в сп. Съвременна хуманитаристика, бр.1/2019

Контакти: dtsirkova@bfu.bg; dianatsirkova@yahoo.com

Име, фамилия: Смилена Смилкова

Научно звание: доцент, доктор

Месторабота: Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ гр. Бургас

Области на научните интереси: – Методика на обучението по музика, Клавирна методика, Психология

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии):

Монография: „Инструменталната музиката и нейното възприемане или Разкажи ми музика. Фантазия – творчество – публика“, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас, 2022, ISBN 978-619-7559-21-7

Творчески задачи за развитие на въображението чрез възприемане на инструментална музика (помагало за студенти и учители), Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас, 2022, ISBN 978-619-7559-22-4

Контакти: smilenads@abv.bg

Име, фамилия: Златина Димитрова

Научно звание: главен асистент доктор

Месторабота: Бургаски свободен университет

Области на научните интереси: педагогика, медийно образование, дигитални компетенции и креативност, методика на обучението по български език и литература в етапа 1. - 4. клас, медийни и бизнес комуникации, езикът на медиите.

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии):

1. Медийна грамотност в началното училище, издателство „Гаяна“, 2022. (монография); 2. Цифровото четене като методически похват в обучението по български език и литература в начална училищна възраст, Библиотеки, четене, комуникации: Двадесета национална научна конференция с международно участие. В. Търново, 2022.

3. Културна еволюция: театърът по време на пандемия, Креативният град: медийни наративи и комуникативни политики. УИ „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 2022.

4. Опитът на Канада, Великобритания, Финландия и Испания за формиране на медийна грамотност сред учениците, *Педагогически алманах* – В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, том 28/бр. 2, 2020.

5. Ограмотяване на ученика чрез формиране на медийна грамотност в етапа I – IV клас, *Педагогика*. – София: НИОН „Аз-буки“, 2019.

Контакти: zl.dimitrova@bfu.bg, goldi_zlati@yahoo.com

Име, фамилия: Христина Гергова

Научно звание: гл. ас. д-р

Месторабота: Педагогически колеж – гр. Плевен, структурно звено на ВТУ

Области на научните интереси: методиката на обучението по български език и литература в детската градина и в началния етап на основната образователна степен; прилагането на интерактивни методи в обучението и изследване на трудностите и предизвикателствата в работата в мултикултурна образователна среда.

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии):

Публикации: *Итеративен подход в процеса на ограмотяване на български език като втори език (фокус – процеса на формиране на правоговорна компетентност у първокласници роми*, публикувана в сборник с доклади от научно-практическа конференция „Актуални политики и практики в образованието. Качество на обучението – проекции и очаквания“, Плевен, 2022 г.; *Активното учене в дигитална образователна среда – средство за формиране на педагогическа компетентност*, публикувана в Сборник с доклади от

научно-практическа конференция „Актуални политики и практики в образованието. Дигитална образователна реалност“, Плевен, 2021 г.; *Формиране на правоговорна компетентност у първокласници роми – състояние на проблема (анализ на анкета с учители)*, публикувана в сп. „Педагогически алманах“, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2021 г.; *Компетентностният подход в условията на началното ограмотяване на български език като втори език (ученици роми)*, публикувана в сборник с доклади от научно-практическа конференция „Актуални политики и практики в образованието. Компетентностният подход в образователния процес“, Плевен, 2020 г.; *На голямата сцена в спектакъла „учител – ученици – заедно“ - театърът в образованието*, публикувана в сборник с доклади от международна научна конференция „Педагогическото образование – традиции и съвременност“, В. Търново: Ай анд Би, 2019; *Активното учене в началния етап на основната образователна степен – възможност за повишаване на учебната мотивация*, публикувана в сп. Училищен счетоводител, редактор Явор Стамболиев, бр.10; *Обучението по правоговор на първокласниците роми – същност, значение и трудности*, публикувана в сборник с доклади от научно-практическа конференция „Актуални политики и практики в образованието“, Плевен, 2019; *Интерактивното обучение в начален етап – средство за насърчаване на грамотността при учениците билингви*, публикувана в сборник с доклади от Международна научна конференция на тема: Педагогическото образование – традиции и съвременност, Велико Търново, 2018;

Контакти: h.gergova@ts.uni-vt.bg

Име, фамилия: Камелия Станева

Научно звание: асистент

Месторабота: Бургаски свободен университет

Области на научните интереси: психология на развитието, развитие в ранна и предучилищна възраст, психоанализа, детска психопатология, психологично консултиране,

Най-значими публикации (монографии, учебници, студии, статии): Оценка на риска от девиантно поведение (Анализ на случай), БСУ Конференция за студентско научно творчество Том 37/2018.

Контакти: kstaneva@bfu.bg, kstanewa@gmail.com